

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ
XVI

(*Hakemli Dergi*)

ISSN 1303-3344

Yaz-Sonbahar 2002

İzmir

MÂVERDÎ'NİN HİLÂFET KURAMININ TARİHSEL ARKAPLANINA BİR BAKIŞ (I)

Doç. Dr. Ahmet GÜNER¹

AN APPROACH TO THE HISTORICAL BACKGROUND OF AL-MÂWARDÎ'S THEORY OF CALIPHATE (I)

Al-Mâwardî (364-450/974-1058), in his famous work *Al-Ahkâm Al-Sultâniyya*, made for the first time in the history of Islam, the subject of Political Theory and State Administration, which was considered as a theological problem, a separate book subject.

He dealt with the theory of Caliphate (Politics), which is the small but most important chapter of his book, and than gives useful information about the various institutions of the state and their working. Mâwardî's book, and especially the chapter on the theory of caliphate, attracted significant attention for a long time and became a main source on "caliphate/state" in the Islamic history. However, those years in which *Al-Ahkâm al-Sultâniyya* was written are the years of deep crisis for the Abbasid caliphate; and the caliphs were trying hard to overcome this crisis. Therefore, the historical situation had significant effect on the writing of the book.

This paper aims to take into consideration the crisis, which the caliphate was obliged to face up with, and to discover the nature of caliphs' attitudes against such crisis. Such study, I hope, will serve to understand the theory of caliphate in a more dynamic and valid way.

¹ DEÜ.İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Anahtar Kelimeler:

el-Mâverdü

Hilâfet Kuramı

Abbasî Hilafeti

Büveyhîler

Giriş

Bilindiği gibi, Mâverdü (364-450/974-1058), meşhur eseri el-Ahkâmü's-Sultâniyye'de daha önce bir Kelâm meselesi olarak üzerinde durulan veya kısmen ele alınan "Siyâset Teorisi ve Devlet idaresi"ni İslâm tarihinde ilk defa müstakil bir kitap konusu yapmıştır.

el-Ahkâmü's-Sultâniyye'nin küçük fakat en önemli bölümü, siyâset kuramını (hilâfet teorisini) ele almakta, geri kalan kısmı ise devletin çeşitli organları ve bunların işleyişi ile ilgili bilgileri kapsamaktadır. Mâverdü'nin bu eseri, özellikle de onun hilâfet kuramına dair kısmı, uzun bir zaman dikkat çekmiş ve İslâm tarihinde "hilâfet/devlet"le ilgili bir başvuru kaynağı olmuştur. Ne var ki, eserin kaleme alındığı yıllar, hilâfetin tarihsel olarak derin bir kriz içinde bulunduğu ve halîfelerin bu krizi mümkün merteye aşmak için gayret gösterdikleri bir zamana tesadüf etmektedir. Bundan dolayı, Mâverdü'nin hilâfet kuramı üzerinde analizler yapan günümüz yazarlarının da işaret ettiği gibi,² eserin kaleme alınmasında hilâfetin içinde bulunduğu târihsel durum önemli ölçüde etkili olmuştur. İşte bu makale Mâverdü'nin temel bir konu olarak kaleme aldığı "hilâfet"in tarihsel olarak içine düştüğü

² Mâverdü'nin hilâfet teorisi üzerinde değişik çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan dikkat çeken bazıları şunlardır: Hamilton A.R.Gibb, "Al-Mâwardi's Theory of the Caliphate", Studies on the Civilization of Islam, nşr., Stanford J.Shaw and William R.Polk, Princeton 1982 (içinde) s. 151-165 (Trk trc.,Kadir Durak ve arkadaşları: İslam Medeniyeti üzerine Araştırmalar, İstanbul 1991, s. 167-182 ; Qamar-ud-Din Khan, "Al-Mawardi's Theory of the State", Iqbal, III(1955) 39-86; Ann K.S. Lampton, *State and Government in Medieval Islam*, New York 1991, s.83-102; Erwin I.J.Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam*, Cambridge University Press 1962, s. 27 -37; Henri Laoust, "La Pensée et l' Action Politiques d'al-Mâwardî", Revue Des Etudes Islamiques, XXXVI/1(1968), 11-92.

kriz ile halifelerin bu kriz karşısındaki tutumlarının mahiyetini ele alıp ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu satırların yazarı, böyle bir çalışmanın, başta hilafet kuramına dair kısmı olmak üzere, adı geçen eser için bir yol haritası işlevini göreceğini ve böylece onun daha dinamik ve geçerli bir şekilde anlaşılıp yorumlanmasına katkıda bulunacağını düşünmektedir.

1. Abbasî Hilâfetinde Büyük Kriz

Abbasî hilâfetinin genellikle hicrî üçüncü/miladî dokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren zayıflama dönemine girdiği kabul edilmektedir. Halife el-Mu'tasım (218-227/833-842)'dan itibaren orduda giderek güçlenen Türk unsuruyla mücadele eden halife el-Mütevekkil (232-247/847-861)'in öldürülmesinin ardından, hilâfet, yaklaşık on yıl devam eden bir askerî anarşi dönemine girer. Halifeler ile komutanlar arasında güç ve iktidar için kıyasıya bir mücadelenin devam ettiği bu zaman zarfında, bir çok halife hayatını kaybederken, aynı zamanda merkezî yönetimde büyük bir istikrarsızlık meydana gelir; eyaletlerde başıbozukluk kendisini gösterir ve daha da önemlisi geniş Abbasî topraklarında merkezle siyasî ve malî ilişkileri giderek zayıflayan otonom mahallî emirlikler ortaya çıkmaya başlar. Hatta hilâfet merkezinin hemen yanı başında, Güney Irak'ta Zencî kölelerin Bağdat'ı tehdit eden büyük isyanları, Abbasî devletini yaklaşık on beş yıl uğraştırır, itibar ve prestij kaybına sebep olur.³ Neyse ki, bu anarşi dönemini el-Mu'temid (256-279/879-892), el-Mu'tezid (279-289/892-902) ve el-Müktefî (289-295/902-908) gibi halifelerin iş başında buldukları nispi bir onarım ve toparlanma devresi takip etti. el-Muktedir (295-320/908-932)'in hilâfetine kadar yaklaşık kırk yıl devam eden bu dönem, birçok yeni problemin ortaya çıkmasını engelleyememiş olsa da, bazı yenilenmelere ve devletin kaybettiği prestij ve gücün kısmen geri alınmasına işaret eden olaylara ve düzenlemelere şahitlik etti; kamuoyunda Abbasî hilâfetinin eski gücüne kavuştuğu şeklinde ümitlerin tazelenmesine sebep oldu. el-Mu'temid zamanında hilâfet nâibi el-Muvaffak (278/891-892)'in marifetiyle ordudaki Türk unsuru ile geliştirilen sağlam

³ Abdulazîz ed-Dûrî, *Dirâsât fi'l-Usûri'l-Abbâsiyyeti'l-Müteahhire*, Bağdat 1945, s.59 vd.; D.Sourdel, "Abbasî Hilâfeti", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti* (içinde), çev., Hamdi Aktaş ve arkadaşları, İstanbul 1988, I, 135-138.

ilişkiler sayesinde, İran'da hakimiyet kuran Saffarîler'in bu bölgedeki hakimiyetlerini halîfeye kabul ettirmek için Bağdat'a karşı düzenledikleri saldırı durduruldu (262/879); Irak'ın güneyine hakim olan Zencî kölelerin egemenliklerine kesin olarak son verildi (270/883).⁴ el-Mu'tezid zamanında, sağlıklı işleyen bir idarî yapının kurulmasına çalışıldı. Ordu ile sivil bürokrasi arasında yakın ve uyumlu bir ilişki geliştirme yönünde adımlar atıldı. Buna dayanarak halîfe, devleti eski gücüne kavuşturmak için gayret gösterdi; Irak, Cezîre (Mezopotamya) ve Batı İran'da problem çıkaran bütün unsurları bertaraf etti; Mısır, Suriye ve Horasan gibi nispeten uzak bölgelerde merkezî yönetimin doğrudan egemenliğini sağlayamadıysa da, bu bölgelerin mahallî emirleri üzerindeki itibarını artırdı ve onların ihtiraslarını sınırlandırdı. Bütün bunlardan dolayı el-Mu'tezid, Abbasî devletinin ikinci kurucusu olarak vasıflandırıldı. Ne var ki, onun zamanında da bazı olumsuz gelişmeler meydana geldi. Hilâfet yönetimi için ileride bir tehlike kaynağı teşkil edecek olan 'aşırı' Şîî Karmatî hareketinin ilk işaretleri bu devrede gün yüzüne çıktı (284/897).⁵ Babasına layık bir evlat olduğunu gösteren el-Müktefî zamanında idarî mekanizmanın güçlendirilmesi teşebbüslerinde bulunuldu. Sivil bürokrasi ön plana çıkartılırken ordu komutanlarının yönetimdeki etkinliği giderek gözle görülür bir şekilde azaltıldı. Bahreyn'i ele geçirip (287/900) burayı kendilerine merkez yapan ve Suriye, Irak ve Arabistan'da büyük gailelere sebep olan Karmatîler'le başarılı bir mücadele yapıldı ve onlara büyük darbeler vuruldu. Daha da önemlisi Mısır ve Suriye yeniden doğrudan Abbasî yönetimine alınarak bu iki bölgede eskiden beri varlığını sürdüren Tolunoğulları'nın hâkimiyetine son verildi.⁶

el-Müktefî'nin ölümü üzerine henüz on üç yaşında tahta çıkan el-Muktedir (295-320/908-932)'in uzun halifelik yılları, Abbasî hilâfetini yeniden hızlı bir çöküşe götüren olaylara şahitlik etti ve önceki üç halîfe döneminde atılan bütün olumlu adımları neredeyse geçersiz hale getirdi.

⁴ D.Sourdel, "Abbasî Hilâfeti", s. 138-139; H.Kennedy "Al-Muwaffak", EI2, VII, 801.

⁵ Dûrî, s.188 v.d.; H.Kennedy, "Al-Mu'tadid", EI2, VII, 759-760; D.Sourdel, "Abbasî Hilâfeti", s.141-142.

⁶ Dûrî, s.189 v.d.; K.V.Zettersten-C.E.Bosworth, "Al-Muktafî", EI2, VII, 542-543; D.Sourdel, "Abbasî Hilâfeti", s.143.

Halîfenin çocuk yaşta oluşu, yönetimde harem ve kadınların etkin hale gelmesi, vezirler ve bürokrasinin kendi içerisinde parçalanıp aralarında kıyasıya bir mücadeleye girmeleri, sarayın lüks ve israfı, devlet adamlarının malî yönetimde tutarlı programlar ortaya koyamamaları ve birçoğunun sadece kendi menfaatlerinden başka bir şey düşünmemesi, iyi niyetli ve ekonomik problemleri çözebilecek tedbir getirenlerin de rakipleri tarafından gözden düşürülüp çabalarının boşa çıkarılması, yönetim kademeleri arasında kin, nefret, çekememezlik ve aşırı güvensizlik, bu hızlı çöküşün belli başlı âmilleri olarak sıralanabilir. Bir de sivil bürokrasinin birbirine düşmesi ve güç kaybetmesinden yararlanan askerî unsurun yeniden devreye girerek nüfuz elde etmesi ve başına buyruk bir tutum sergilemesini de kaydetmek gerekir. İşte böylece merkezî yönetimde meydana gelen topyekun bir yozlaşma, eyaletlerdeki yöneticileri itaatsizliğe sevketti; birçok 'mâceraperest'in ortaya çıkmasına cesaret verdi ve Abbasîler'in muhalifleri olan ve önceki dönemde kontrol altında tutulmaya çalışılan Şîî veya 'aşırı' Şîî-İsmâilî güçlerin faaliyetlerini artırmalarına fırsat verdi. Neticede, Abbasî topraklarında, toparlanma döneminde bir müddet durdurulup geriletmiş olan mahallî hanedanlar kurulma süreci, çevreden merkeze doğru olmak üzere, yeniden hızlandı. Karmatîler eskisinden daha tehlikeli hale geldiler ve Bahreyn'den hareketle Abbasîler'in hayat sahası olan Irak şehirlerine, Basra ile Kûfe'ye ve hac yollarına saldırılar düzenlediler; hatta bir ara Bağdat'ı tehdit ettiler. Karmatîler, diğer taraftan 316/928-929 (veya 317/929-930)'da Mekke'ye saldırarak Hacer-i Esved'i yerinden söküp ülkelerine götürdüler. Şîî-İsmailîler'in bir başka kolu Kuzey Afrika'da ortaya çıkarak Fatımî hilâfetini tesis etti. Cezire (Mezopotamya)'de Şîî Hamdanîler hemen hemen bağımsız hale geldi. Taberistan'da ileride son derece önemli gelişmelere sebep olacak olan Şîî-Zeydî devlet, yeniden kuruldu (301/913-914). el-Muktedir'in zamanının sonlarına doğru Taberistan'daki Zeydî devletin yıkılışı ile ortaya çıkan Deylemlî askerî liderlerin hilâfet topraklarını ele geçirme süreci başladı ve bu çerçevede Taberistan, Cürcan ve Rey gibi bir kısım İran topraklarında Ziyarîler hanedanı kuruldu.

Halîfe el-Muktedir'in kendi ordu komutanı ile yaptığı bir savaşta hayatını kaybetmesinden sonra iş başına geçen halîfeler döneminde de, tüm gayretlere rağmen, bu çözülüş önlenemedi. Halîfe el-Kâhir (320-322/932-934) zamanında Şiî Büveyhîler, İran'ın Fârs bölgesini ele geçirdiler.⁷ Râdî (322-329/934-940) devrine gelindiğinde, Abbasîler'in doğrudan yönetiminde bulunan topraklar sadece Irak ve Huzistan'dan ibaret kalmış, diğer bütün bölgeler mahallî hanedanların eline geçmişti. İbnü'l-Esîr (630/1232)'in adı geçen halîfenin iş başında bulunduğu yıllarda İslâm dünyasının siyasî manzarasıyla ilgili söyledikleri bu durumu çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır: "Fârs'ta İmâdü'd-Devle b.Büveyh (Büveyhîler), Kirmân'da Ebû Alî Muhammed b.İlyâs (İlyasîler), Rey, İsfahân ve Cibâl'de hâkimiyet için mücadele eden Rüknu'd-Devle b.Büveyh (Büveyhîler) ile Merdâvîc'in kardeşi Veşmgîr (Ziyârîler), Diyâr Rebîa, Diyâr Bekr ve Diyâr Mudar'da Benî Hamdân (Hamdânîler), Mısır ve Şam'da Muhammed b.Toğc (İhşidler), Mağrib ve Kuzey Afrika'da Ebü'l-Kâsım el-Kâim bi Emrillâh b.el-Mehdî el-Alevî (Fâtımîler), Endülüs (İspanya)'de Abdurrahmân b.Muhammed en-Nâsır el-Emevî (Emevîler), Horasan ve Mâverâünnehir'de Nasr b.Ahmed (Samanîler), Taberistan ve Cürcan'da Deylemliler hâkimdi".⁸

Halîfe Râdî (322-329/934-940) zamanında hilâfetin içinde bulunduğu kötü gidiş, bu kadarla da kalmadı. Halîfenin doğrudan yönetiminde bulunan Irak ve Huzistan'da da problemler kendisini gösterdi. Bu iki bölgede merkezî otoriteye isyan ederek, buldukları yerlerde başına buyruk hareket etmeye çalışan ve topladıkları vergileri çeşitli bahanelerle hilâfet merkezi Bağdat'a göndermeyip kendi hazinelerinde tutmak isteyen vâliler ve vergi mültezimleri (dâmin) ortaya çıktı. Bu durumda vergi toplayamadığı için askerlerin maaşını ödeyemez hale gelen halîfe Râdî, idarî ve malî sorunları çözmek için sık sık vezirlerini değiştirmesi bir işe yaramayınca, Vâsıt emiri Muhammed b.Râik'i 324/936'de emîrü'l-ümerâ (komutanlar komutanı) tayin ederek, devletin yönetimini onun eline teslim etmek zorunda kaldı. Böylece Abbasî hilâfeti

⁷ Dûrî, s.193 v.d.; D.Sourdel, "Abbasî Hilâfeti", 143-147; K.V.Zettersteen-C.E.Bosworth, "Al-Muktadir", EI2, VII, 541-542.

⁸ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasan Alî b.Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut 1399/1977, VIII, 323-324.

târihinde “Emîrû'l-Ümerâlık Devri” diye bilinen ve Bağdat'ın Büveyhîler'in eline geçtiği 334/945-946 yılına kadar on yıl devam eden bir dönem başlamış oldu. Halife ve vezirin giderek güç ve etkinliklerini kaybetmeye başladıkları bu dönemde, halife tarafından kendisine hilat, bayrak verilen ve adı Cuma ve bayram hutbelerinde halîfeninkinden sonra zikredilen emirü'l-ümerâ, ordu komutanlığı, mâliye, vâlilerin tayin ve azli gibi devlet işleri ile ilgili her alanda neredeyse son sözü söyleyen bir kimse haline geldi. Halîfenin ihdâs ettiği bu müessese, devletin karşı karşıya bulunduğu idarî ve malî meseleleri çözememesi bir tarafa, bazı komutan ve liderlerin ortaya çıkarak emirü'l-ümerâlık makamını ele geçirmek için mücadele etmelerine sebep olmuş ve yedi defa el değiştirmiştir. Emirü'l-ümerâlık için yapılan ve devleti askerî ve ekonomik bakımdan iyice yıpratın bu mücadele, Şîi Büveyhîler'in 334/945-946'da Bağdat'a yürüyerek Abbasî hilâfet merkezine hakim olmalarına sebep olmuştur.⁹

Hazar denizinin güneyinde yer alan küçük Deylem bölgesinden çıkan ve aynı zamanda Şîa mezhebine (bu mezhebin Zeydiyye veya İmâmiyye koluna) mensup olan Büveyhîler, daha önce, dördüncü/onuncu asrın yaklaşık ilk yirmi yılı geçtikten sonra, Fârs, Huzistân ve Cibâl (kuzey batı İran) gibi merkezi İslâm dünyasının önemli bir bölümünde hâkimiyet kurmuşlardı. Büveyhîler'in Sünnî Abbasî hilâfetinin merkezine hâkim olmaları, hilâfet târihinde yeni bir dönemin başlamasına işaret eder: “Şîi Büveyhîler'in Vesayeti Altında Sünnî Abbasî Hilâfeti”.¹⁰

Şîi Büveyhîler'in Abbasî hilâfetini ortadan kaldırıp yerine Şîi zümrelerin asırlardır istedikleri gibi bir Şîi hilâfet kurmaları mümkündü. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Bağdat'a hakim olduktan sonra Büveyhî emiri Muizzü'd-Devle bu konuyu gündeme getirir, fakat târihsel şartların ve Büveyhî hanedanının yüksek menfaatlerinin bir Şîi hilâfet kurmayı engellediğini görür.

⁹ Faruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî Asri'l-Fevda'l-Askeriyye*, Bağdat 1977, s.95-97, 101 v.d., 109; D.Sourdel, “*Abbasî Hilâfeti*”, 147-149; K.V.Zettersteen, “*Al-Râdi bi'llâh*”, EI2, VIII, 368; Ahmet Güner, *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1992, s.26-27,

¹⁰ Büveyhîler için bkz., Cl.Cahen, “*Buwayhids or Bâiyids*”, EI2, I, 1350-1357; Erdoğan Merçil, “*Büveyhîler*”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, VI, 496-500.

Bu târihsel şartlar içerisinde, her şeyden önce Büveyhîler'in hakimiyet kurdukları Abbasî topraklarında, yani Irak, Huzistan, Fârs, Kirman, Cibal/kuzey batı İran, Cürcân ve Taberistân'da Şîîlerin çoğunlukta olduğu bazı yerler olsa da, halkın kâhîr ekseriyetinin Sünnî olduğunu zikretmek gerekir. Sünnî bir halîfenin onayı olmaksızın Büveyhîler'in, hakimiyetlerini halk nezdinde meşrulaştırmaları mümkün değildi. İkinci olarak Büveyhîler'in ordusunun çekirdeğini teşkil eden Şîî Deylemlî askerlerin Şîî halîfe/imâma itaat ederek Büveyhîler'e isyan etme ihtimali gözden uzak tutulamazdı. Üçüncü olarak, Büveyhîler'in rakibi Sünnî mahallî hanedanların özellikle de Abbasîler'e son derece hürmetkâr olan Samanîler'in tepkisinden endişe duyulmaktaydı. Dördüncü olarak da, Büveyhî ordusunun ikinci önemli unsurunu teşkil eden Türk askerlerin Sünnî olduklarını ve Abbasî hilâfetinin onlar için önem arz ettiğini belirtmek gerekir.¹¹ Kaldı ki Abbasî hilâfetinin Irak'ta ilga edilmesi, onun, Büveyhî sınırları dışındaki bir yerde, meselâ Samanîler'in başkenti Buhâra'da, yeniden ortaya çıkışını engelleyemezdi. Kısaca söylemek gerekirse, Büveyhî hanedanı için, Abbasî hilâfetini bir kurum olarak muhafaza etmek, onu ilga etmekten daha tercihe şâyandı. İşte bütün bu târihsel zorunluluklar, Büveyhîler'i dinî anlayışlarını bir dereceye kadar kontrol altında tutmaya ve Abbasî hilâfetinin devamına ses çıkarmamaya zorlamış görünmektedir.

¹¹ Büveyhîler'in Bağdat'a hakim olduktan sonra Abbasî hilâfetinin geleceği ile ilgili yaptıkları tartışmaların tarihî kaynaklarda ele alınışı hakkında bkz: el-Hemedânî, Muhammed b.Abdilmelik, *Tekniletü Târîhi't-Taberî*, Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk (içinde), thk., Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut tarihsiz, XI, 354-355; İbnü'l-Esîr, VIII, 450-452; Coğrafyacıların bu bölgelerde Sünnîliğin değişik kolları ile diğer mezheplerin dağılımları hakkında verdikleri bilgiler için bkz., el-İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b.Muhammed el-Fârisî, *Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik*, Leiden 1967, s.139; İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım en-Nasîbî, *Kitâbu Sûrati'l-Ard*, Leiden 1967, 291-292; el-Makdisî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b.Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden 1967, s.126-127, 144, 367, 395, 415, 468-469. Büveyhî ordusu içerisinde yer alan Türk unsuru hakkında bkz: Bosworth, "Military Organization Under the Bûyids", *Oriens*, 18-19(1967), 153-157; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Calcutta 1964, s.142; Hasan Müneymine, *Târîhü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsiyyü ve'l-İktisâdiyyü ve'l-İctimâiyyü ve's-Sekâfiyyü-Mukâta'atü Fârs-334-447 h., 945-1055 m., ? 1407/1987*, 249-251; Ahmet Güner, s.154-155.

Sonuçta, Şîî Büveyhîler ile Sünnî Abbasîler'in birlikte yönetimde bulunduğu bir siyasal yapı ortaya çıktı. Bu siyasal yapıda iki tarafın, yani hilâfet ile emirliğin siyasî rolleri, hukukî ve fiilî durumları yine içinde bulunulan târihsel şartların etkisiyle değişik biçim ve şekiller aldı. Şu kadar var ki, Büveyhî emiri ve Abbasî halîfesinin konumuna dair bu biçim ve şekillerin bir tedricilik içerisinde geliştiği dikkatten uzak tutulmamalıdır. Fakat bu çalışmanın sınırları ayrıntıya girmeyi engellediğinden, konuyu ana çizgileri ile ortaya koymakla iktifa etmek istiyoruz.

Büveyhîler zamanında Abbasî halîfesinin hukuken devlet başkanı ve İslâm ümmetinin reisi olduğu kabul edilmiştir. Dönemin resmî belgelerinin de açıkça ortaya koyduğu gibi o, "sultan", "emirü'l-mü'minîn" ve "imâm"¹² olarak her türlü dinî ve dünyevî yetkiyi elinde bulundurmaktadır. Tüm Büveyhî topraklarındaki câmilerde okunan Cuma hutbelerinde¹³ ve Büveyhî sikkelerinde¹⁴ halîfenin adına yer verilerek, onun bu konumu teyit edilmiştir. Büveyhî emirleri ise, hukuken, siyasî, idarî, askerî ve malî alanlarda halife tarafından görevlendirilmiş, yetkili kılınmış vâlilerdir. Onlar halîfenin

¹² Büveyhîler'in resmî yazışmalarında halîfenin bu sıfatlarına zaman zaman atıfta bulunmaktadır. "Sultân" için bkz: es-Sâbî, Ebû İshâk İbrâhîm b.Hilâl, *el-Muhtâr min Resâili Ebî İshâk es-Sâbî*, Baabda-Lübnan 1898, s.193, 207; Abdulazîz b.Yûsuf eş-Şîrâzî, *Resâil*, Berlin (elyazması), No:8625, 8B, 9A, 30A. "Emirü'l-Mü'minîn" için bkz., es-Sâbî, s.31, 43, 46, 47, 96, 127, 161, 162, 163, 165, 184, 192, 196, 198, 208; Abdulazîz, 9A, 9B, 25B, 62B, 74B, 76A, 86A, 88B, 92A; es-Sâhib b.Abbâd, İsmâîl b.Abbâd, *Resâil*, nşr., Abdülvehhâb Azzam ve Şevkî Dayf, ??, s.8, 29. "İmâm" için bkz., Sâbî, s.96, 161, 206, 221, 226.

¹³ Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b.Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*, nşr., H.F.Amedroz, *The Eclipse of Abbasid Caliphate* (içinde), London 1921, II, 307.

¹⁴ Neşredilmiş bütün Büveyhî sikkelerinde iş başındaki Abbasî halifeleri, yani el-Müstekfî (333-334/944-946), el-Mutî' (334-363/946-974), et-Tâi' (363-381/974-991), el-Kâdir (381-422/991-1031) ve el-Kâim (422-467/1031-1075)'in adlarına yer verildiği görülmektedir. Bazı örnekler için bkz., Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Bologna 1967, II, 194-220; George C. Miles, *The Numismatic History of Rayy*, New York 1938, s.155-186; Donald S.Whitcomb, "The Fars Hoard: A Buyid Hoard From Fars Province, Iran", *ANSMN*, 21(1976), 161-250; İbrahim ve Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslamî Sikkeler Kataloğu*, İstanbul 1971, I, 327-340; A.D.H.Bivar ve S.M.Stern, "The Coinage of Oman Under Abû Kâlîjâr The Buwayhid", *The Numismatic Chronicle*, XVIII(1958), 147-156.

kendilerine verdiği yetki belgesi (ahd) ve diğer hakimiyet alametleri ile görevlerini yaparlar ve onun adına tasarruflarda bulunurlar.¹⁵

Hukuken konumları böyle olan halîfe ve emirlerin fiilî ve gerçek durumları tamamen farklıdır. Halîfeler, daha önce zaman içerisinde ellerinden gitmeye başlayan yaptırım gücünden şayet bir şey kalmışsa Büveyhîler döneminde, hemen hemen onu da kaybetmişlerdir. Gerçek güç ve onun kullanımı Büveyhî emirinin elinde kalmıştır.¹⁶ Bundan dolayı emirlerin ellerinde neredeyse oyuncak olan Abbasî halîfelerinin devlet başkanlığı, şeklî bir devlet başkanlığı idi. Büveyhî emirlerinin onlara itaati de zahirî bir itaat idi. Bu dönemde yaptırım gücünün kaybedilmesinden dolayı hilâfet kurumunun içi boşalarak halîfeye zahirî/görünüşte itaat ile gerçek itaat arasında bir özdeşlik meydana gelmiş oldu. Zâhirde, özellikle de emirlere yetki belgesi verilmesi amacıyla düzenlenen gösterişli törenlerde ve bazı resmi belgelerin halife adına düzenlenmesinde kendini açık eden bu sözde itaat ile formalite yerine getirilmiş ve güya mer'î hukuka göre davranılmış olmaktadır.¹⁷

Olgulara işaret ederek halîfenin gerçek durumu belirginleştirilebilir. Abbasî târihinde yürütme alanında halîfeden sonra ikinci önemli kişi olan vezirin durumu Büveyhîler zamanında yeni bir şekil kazanmış, vezirlik

¹⁵ Meselâ Adudu'd-Devle (338-372/949-983)'nin halifeden ahd, lakap ve diğer hâkimiyet alametlerini alması için yapılan törenin ayrıntıları bize kadar gelmiştir. Bkz., Hilâl es-Sâbî, Ebü'l-Hüseyn Hilâl b.el-Muhassin b.İbrâhîm, *Rûsûmü Dâri'l-Hilâfe*, thk. ve nşr., Mihail Avvâd, Bağdat 1383/1964, s.80-85, 94-95, 121, 132-133.

¹⁶ Büveyhîler döneminde halîfelerin içinde bulunduğu gerçek durumu belki de en iyi anlatan tarihî kayıt, Bizanslılar ile cihâdî bahane ederek kendisinden maddî destek talep eden ve aynı zamanda cihâdın halîfenin görevi olduğunu ileri süren Büveyhî emiri İzzü'd-Devle (356-367/9657-978)'ye halîfe el-Mutî'nin söylediği şu sözlerdir: "Dünya, hazine ve askerlerin yönetimi benim elimde olduğu zaman cihat benim üzerime farz olur. Fakat bunlardan benim elimde kalan, şahsî ihtiyaçlarıma cevap vermekten uzaktır. Dünya (güç), sizin ve diğer mahallî emirlerin elindedir. Bu durumda bana ne cihat, ne hac, ne de imamların (halîfelerin) ifâ ettiği diğer görevler farz olur. Benim elimde kalan, sizin halkı teskin etmek için minberlerde okuttuğunuz isimdir. Şayet bu kadarından da vazgeçmemi isterseniz bunu da kabul eder, her şeyi size bırakırım". Bkz., Miskeveyh, II, 307-308.

¹⁷ Amir H. Siddiqi, *Caliphate and Kingship in Medieval Persia*, Philadelphia 1977, s.7.

kurumu artık halîfeye değil emire bağlı hale gelmiştir.¹⁸ Fakat bu, emirü'l-ümerâlik döneminde vezirin öneminin azalmasının tabiî bir sonucu idi. Devletin mâliyesi üzerindeki gücünü kaybeden halîfeye Büveyhî emiri muayyen bir maaş veya tahsisat bağlamış, şahsî işleri ve servetinin idaresi için de bir kâtip tayin etmiştir.¹⁹ İstemediklerini hilâfetten uzaklaştıran Büveyhî emirleri aynı zamanda kimin halîfe olacağına da bir dereceye kadar belirleyici olmuşlardır.²⁰ Kısaca hukukî otorite ile hâkimiyet/güç, bu dönemde, fiilen, tamamen olmasa da, birbirinden ayrılmış görünmektedir.

Büveyhî emirleri, halîfenin nazari hukukunu tanımakla beraber bu hususta da bazı ihlâllerde bulunmaktan çekinmediler ve onun bir kısım haklarına tecavüz anlamına gelen davranışlarda bulundular. Büveyhîler'den çok önce, mahallî emirlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, eyaletlerde, Cuma hutbelerinde halîfenin isminden sonra mahallî emirlerin isimlerinin zikredilmesi geleneği yerleşmişti. Hilâfet merkezi Bağdat'ta ise hutbelerde sadece halîfenin adı okunur ve bu durum, onun hukukî üstünlüğünün sembollerinden biri kabul edilirdi. Büveyhî emiri Adudu'd-Devle (338-372/949-972)'den itibaren halîfeler, bu imtiyazlarına Büveyhî emirlerini de ortak etmek mecburiyetinde kaldılar.²¹ Namaz vakitlerinde, sarayının kapısında, beş kere nevbet vurulması, halîfenin üstünlüğünün bir sembolü sayılırdı. Büveyhî emirleri bu imtiyazı da paylaştılar. Başlangıçta

¹⁸ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Alî b. el-Hüseyn b.Alî, *Murûcî'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk., Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Mısır 1385/1965, IV, 372; İbnü'l-Esîr, VIII, 452; Mafizullah Kabir, "The Relation of the Buwayhid Amirs with the 'Abbasid Caliphs", *Journal of the Pakistan Historical Society*, II/3(1954), 232-233.

¹⁹ Miskeveyh, II, 87, 107-108; İbnü'l-Esîr, VIII, 452.

²⁰ Büveyhî emiri Muizzü'd-Devle (334-356/945-967) Bağdat'a hakim olduktan kısa bir müddet sonra, 334/946'de, el-Müstekfî'yi gözlerini kör ederek tahtından indirmiş ve el-Mutî'yi halîfelik makamına oturtmuştur. Bkz. Miskeveyh, II, 86-87; C.E.Bosworth, "Al-Mustakfî", *EI2*, VII, 724. Benzer şekilde ağır malî sorunlar içinde bulunan Bahâü'd-Devle (379-403/989-1012), halîfe Tâî'nin servetine göz diktiğinden, 381/991 yılında, onu görevinden uzaklaştırmış ve el-Kâdir'i halîfe yapmıştır. Bkz., er-Rûzrâvarî, Ebû Şucâ' Muhammed b.el-Hüseyn, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ünem*, nşr., H.F.Amedroz ve D.S.Margoliouth, *The Eclipse of Abbasid Caliphate III*(içinde), London 1921 s.201-202.

²¹ Miskeveyh, II, 396; Hilâl es-Sâbî, *Rûsûm*, s.133--135; İbnü'l-Cevzî, VII, 92, 114; Mafizullah Kabir, "The Relation", s.235; Siddiqi, s.36.

konum/statü farkını belirtmek için emirin sadece üç vakit nevbet çaldırmasına izin verilirken, bilahare nevbet beşe çıkarılarak bu fark da ortadan kaldırıldı.²² Yine onlar halîfenin hukukî konumuna aykırı şekilde, “melik”, “melikü'l-mülûk” ve “şâhânşâh” (Sasanîler'in hükümdarlık lakabı) gibi unvan ve lakapları sikkelerine darp ettirdiler. Hilâfet sarayının eskiden beri devam eden devlete hizmet edenlere şeref/onur unvanları verme geleneği, Büveyhîler devrinde iyice yozlaştırıldı. Emirler, halifelerden kendilerini dine, devlete, millete ve ümmete nispet eden “devle”li (Muizzü'd-Devle gibi) “mille”li (Adudu'd-Devle ve Tâcü'l-Mille gibi), “dîn”li (Bahâü'd-Devle ve Ğiyâsü'l-Ümme Kıvâmüddîn gibi) ve “ümme”li (Bahâü'd-Devle ve Diyâül-Mille ve Ğiyâsü'l-Ümme Kıvâmüddîn gibi) lakaplar alıp bunları yukarıdakilerle birlikte hutbe ve sikkelerde kullandılar. Dolayısıyla sikke ve hutbelerde halîfenin adı, emirin bu çok sayıdaki (birli, ikili, üçlü veya dördlü) lakap ve unvanı arasında kaybolup gitti ve âdeta görünmez hale geldi. Halîfenin “emîrû'l-mü'minîn” unvanı ise sikkelerde gösterilmedi.²³ Büveyhîler'in halîfeye rağmen kullandıkları ve bir dereceye kadar hilâfetten bağımsızlığı da ihsas eden gayri resmi/gayri hukukî “melikü'l-mülûk” veya “şâhânşâh” lakabını hanedanın sonlarına doğru resmîleştirdiler. “Krallar kiralı” manasına

²² Hilâl es-Sâbî, *Rûsûm*, s.136-137; İbnü'l-Cevzî, VII, 92, VIII, 30; Mafizullah Kabir, “*The Relation*”, s.235; Siddiqi, s.35.

²³ Hilâl es-Sâbî, Abbasî tarihinde halifelerin lakap verme geleneğini ve bu geleneğin Büveyhîler zamanında aldığı şekli anlatmaktadır. Bkz., *Rûsûm*, s.128-131; Büveyhî lakaplarını bu hanedanın sikkelerine bakarak takip etmek mümkündür. Bkz., 13. Dipnotta gösterilmiş bazı Büveyhî sikkeleri ile ilgili yayınlar. Ancak burada konu ile ilgili bazı örnekler verilebilir. Birli lakaplar: “İmâdü'd-Devle, Rüknu'd-Devle, Muizzü'd-Devle, İzzü'd-Devle” (Lane-Poole, II, 196, 198, 199, 205). İkili lakaplar: “el-Melikü'l-Adl Adudu'd-Devle ve Tâcü'l-Mille” (Lane-Poole, II, 206). Üçlü lakaplar: “el-Melikü'l-Adl Şâhânşâh Bahâü'd-Devle ve Diyâü'l-Mille ve Ğiyâsü'l-Ümme” (Lane-Poole, II, 213). Dördlü lakaplar: “el-Melikü'l-Mülûk Bahâü'd-Devle ve Diyâü'l-Mille ve Ğiyâsü'l-Ümme Şâhânşâh Kıvâmüddîn” (Lane-Poole, II, 214). Abbasî halifeleri Büveyhîler öncesinde “Emîrû'l-Mü'minîn” lakabını sikkelerinde göstermekte idiler. Bkz., Harvey Porter, “*Unpublished Coins of the Caliphate*”, *The Numismatic Chronicle*, I (1921), 318, 319, 320, 322, 327. Ayrıca bkz., Mafizullah Kabir, “*The Relation*”, s.232; Siddiqi, s. 37, 38.

gelen ve halîfenin devlet başkanlığı konumunu rencide eden bu lakap, sonunda halîfeye onaylatıldı.²⁴

Büveyhî emirlerinin, halîfeden aldıkları yetki belgesiyle ülke yönetiminde tasarrufta bulduklarını söylemiştik. Başlangıçta Abbâsî târihinde oluşmuş yerleşik kurallar çerçevesinde bu yetki belgelerinin formüle edildiği söylenebilir.²⁵ Ancak zaman içerisinde bu şekli yetki verme işleminde bile bir yozlaşmanın ortaya çıktığı belirtilmelidir. Güçlü bir Büveyhî emirine halîfe yetki verirken şu ifadeleri kullanmaktadır: “Sarayımda bana ait, benimle ilgili olanlar dışında, yeryüzünün doğusunda ve batısında halkın (raiyye) yönetimi ile ilgili olarak Allah’ın beni vekil kıldığı işlerin, bütün yönleri itibariyle, yürütülmesini sana veriyorum (üfevzî), Allah’tan hayır dileyerek bu görevi yüklen...Sana Allâh’ın emrettiğini emrediyor, yasakladığını yasaklıyorum”.²⁶ Bu ifadeler son derece muğlak ve belirsiz bir yetki devri manasına gelmekte ve bir anlamda Büveyhî emirini, Allah’ın halîfesinin halîfesi haline getirmektedir. Bundan dolayı halîfe, işini, kağıt üzerinde yaparken bile Büveyhî emirinin müdahalesine maruz kalmıştır ki, bu durum, halîfenin hukukî/nazarî konumunun dahi ne derece sallantıda olduğunu göstermektedir. Halîfenin teorik/hukukî konumu ile ilgili yukarıdan beri ortaya koyduğumuz ihlâl ve tecavüzler, esasen teori ile pratik arasında önemli ölçüde bir çelişkinin mevcudiyetinden ileri gelmektedir.

Hukuken ve şeklen devlet başkanı olması ve Büveyhîler’in izin verdiği sınırlar içerisinde bu görevi îfa etmesi dışında halîfenin yetki ve idaresine bırakılmış diğer bir kurum da yargı kurumudur. Kaynaklardaki bilgiler, en azından Irak Büveyhî topraklarında, baş yargıç (kâdilkudât), yargıçlar

²⁴ “Şâhânşâh=Melikü’l-Mülûk” lakabı Adudu’d-Devle (338-372/949-983) tarafından ilk olarak sikkelerde, 370/980-981 yılında, kullanılmaya başlanmış, fakat hutbelerde okunmamıştı (bkz., Lutz Richter, “*Amir-Malik-Shâhânshâh: Adud ad Daula’s Titulature Re-Examined*”, JBIPS, 18(1980), 93; Ahmet Güner, s.142). Celalü’d-Devle (416-435/1025-1044) zamanında, 429/1037-1038 yılında, halîfeden onay alınmasıyla birlikte bu lakap, hutbelerde de okunmaya başlandı. Bkz. İbnü’l-Cevzî, VII, 97-98.

²⁵ Sâbî, s.96 v.d. Yazar burada halîfe Taî’nin 364/974-975 tarihinde Fahrü’d-Devle (373-387/983-997)’ye gönderdiği tayin karnamesini tam metin olarak vermektedir.

²⁶ Hilâl es-Sâbî, *Rîtsâm*, s.83

(kadılar) ve yargıdaki diğer görevlilerin (şuhûd/noter) tayin ve atamalarının,²⁷ halîfe tarafından yapıldığını göstermektedir. Zaman zaman tayin ve atamalara müdahale ettikleri görülse de²⁸ Büveyhîler'in yargı kurumunun başına Şîa'ya mensup bir kişiyi getirme çabaları başarılı olamamıştır. Hilâfetin temel fonksiyonları içerisinde dinî hukuku korumanın yer alması, öyle anlaşılıyor ki, bu konudaki müdahaleleri sınırlı kılmıştır. Bir başka ifade ile Şîi bir devletin topraklarında, sözün tam anlamı ile bir Şîinin baş yargıç olması ve Sünnî hukukun dışına çıkılmasına târihi şartlar izin vermemiştir denilebilir.²⁹

En azından Bağdat'taki camilerin idaresi, hatip, vaiz ve imamların tayini ve Cuma hutbelerinin kontrolü gibi dinî karakteri ağır basan işlerin yürütülmesi de halîfenin elinde idi. Fukahânın (din bilginleri) bir kısmını da halifenin yarı resmî memurları olarak kabul edebiliriz. Yargıda görev yapan yargıçlar/kadılar, fakihler, hatip, imam ve vaizler, halîfenin toplumdaki dayanaklarını teşkil etmekte ve halkın arasında onun gözü ve kulağı olmaktadırlar. Şayet Büveyhî emiri ile iş birliği imkânı ortadan kalkıp, ilişkiler iyice kopma noktasına gelirse, halîfe, işte bu yardımcılarının hazırlıkların yapılması emrini verir ve Büveyhî emirini Bağdat'ı terk etmekle tehdit eder.³⁰ Bu durum, halîfenin, büyük bir zorlukla karşılaştığında, başvuracağı çare ve vasıtalarının ne kadar sınırlı olduğuna işaret etmektedir.

İşte zayıflama sürecine girmesinden başlayarak Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim olmasına kadar devam eden süreçte ve nihayet adı geçen hanedan zamanında Abbasî hilâfetinin içinde bulunduğu duruma dair ortaya koymaya çalıştığımız çerçeve, hilâfetin içine düştüğü kriz ve buhranı yeterince gözler önüne sermektedir. Şu kadar var ki, Büveyhîler zamanında hilâfet krizini daha da ümitsiz hale getiren bir gelişme oldu. Muktedir zamanında, üçüncü/dokuzuncu asrın son on yılında Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Şîi-

²⁷ Büveyhîler döneminde halîfeler tarafından yapılan bazı başyargıç (kâdilkudât) veya yargıç(kâdî) atama kararlarının tam metinleri bize kadar ulaşmıştır. Bkz., es-Sâbî, 115 v.d., 143 v.d.; İbnü'l-Cevzî, VII, 64-65.

²⁸ Örnek için bkz., Miskeveyh, II, 188-189, 196; İbnü'l-Esîr, VIII, 536-537.

²⁹ İbnü'l-Cevzî, VII, 226-227.

³⁰ İbnü'l-Cevzî, VIII, 82, 113; İbnü'l-Esîr, IX, 440, 511.

İsmailî Fatimîler, Abbasîler'e hukuken bağlı olan İhşidler'i ortadan kaldırarak dördüncü/onuncu asrın ikinci yarısından sonra, Mısır ve Suriye'ye hâkim oldular. Hz.Fâtîma'nın soyundan geldiklerini ileri sürerek gerçek hilâfeti temsil ettiklerini iddia eden Fatimîler, tüm İslâm dünyasının liderliğini ve dinî önderliğini ele geçirme amacını taşımakta ve bu özellikleri ile Abbasîler için en büyük tehlikeyi teşkil etmekte idiler. Fiilî gücünü şu veya bu hanedana devretmek zorunda kalmış olan Abbasîler'in artık hukukî konumu da büyük bir tehlike ile karşı karşıya idi. Zîra, Mısır'da yeni inşa ettikleri Kahire'ye yerleştikten sonra, Fatimî halifelerinin en büyük amacı, Abbasî başkenti Bağdat'a Fatimî bayrağını dikmek olmuştur. Artık Fatimîler'in siyasî, askerî ve ekonomik gücü, sayısız dâî/propagandacı ve sempatizana kumanda eden son derece iyi düzenlenmiş dinî-siyasî propaganda teşkilatı ile desteklenmiş olarak, Abbasî dünyasında faaliyete geçmişti. Mekke ve Medine gibi dinî ve sembolik değeri tartışma götürmeyen ve kendilerine sahip olanlara büyük bir prestij ve itibar kazandıran şehirlerde hutbeler, Fatimîler adına okunmaya başlanmıştı. Onlar giderek Irak'a yaklaşmak için adım adım ilerlemekte idiler.³¹ Büveyhîler, Şîî olmalarına rağmen, çıkarların bağdaşmaması ve dinî anlayış farklılığı gibi sebeplerle, çoğunlukla, Fatimîler'e karşı Abbasîler'in yanında yer aldılar; fakat Fatimîler'e karşı bu işbirliğinin devamı, Büveyhîler ile Abbasîler'in menfaatlerinin aynı istikamette sürmesine bağlıydı. Nitekim, ileride üzerinde durulacağı gibi, zayıflama sürecine girmeleriyle birlikte Fatimîler ile mücadelede yeterli olmadıklarını gösteren Büveyhîler, Gazneliler ve Selçuklular'ın ortaya çıkmalarının ardından dünya dengelerinin değişmeye başlamasına paralel olarak, Fatimî politikalarında bazı tereddütler geçirdiler, bir başka ifade ile Fatimîler'le bazı geçici işbirliği arayışlarına girdiler.³² Kısaca söylemek gerekirse, Sünnî Abbasî hilâfeti doğuda Şîî-Zeydî veya İmamî Büveyhîler, batıda da Şîî-İsmailî Fatimîler arasında sıkışıp kalmıştı. Bununla beraber Büveyhî târihinin yaklaşık son iki çeyreğinde, devletin bünyesinde kendisini gösteren bir takım durumlar ile dünya siyâsetinde

³¹ Bkz., M.Canard, "Fatimids", EI2, II, 852, 853 ve özellikle, 855-856;

³² Ahmet Güner, s.97-105; Mafizullah Kabir, "The Relation of the Buwayhids with the Fatimids", Indo Iranica, 8 IV(1955), 28-33; Cl.Cahen, "The Buwayhids or Bâiyids", EI2, I, 1355.

meydana gelen yeni gelişmeler, bazı Abbasî halîfelerini mücadele etmeye sevketmiş ve onları, şayet mümkünse, hilâfeti içine düştüğü kriz durumundan kurtarmak veya onu daha elverişli şartlara taşımak için bir arayış içine sokmuş görünmektedir. Bundan dolayı şimdi bize düşen, bazı Abbasî halîfelerinin söz konusu arayışlara ve mücadelelere yönelmelerini mümkün kılan târihi zemini, daha sonra da bu mücadelenin mahiyetini ortaya koymak olacaktır.

2. Abbasî Halîfelerinin Hilâfet Krizi ile Mücadeleleri

İç ve dış tarihsel şartlarda ortaya çıkan bazı yeni gelişmeler, Büveyhîler zamanında iş başında bulunan son iki halife el-Kâdir (381-422/991-1031) ve el-Kâim (422-467/1031-1075)'in Abbasî hilâfetinin geleceği ile ilgili değişik adımlar atmalarını mümkün kılmış görünmektedir. İçteki gelişmelerle hilâfeti boyunduruk altında tutan Büveyhî devletinin tedricî olarak zayıflama sürecine girmesi kastedilmektedir. Büveyhî devletinin beşinci/on birinci asrın başlarından itibaren güç kaybetmeye başlamasında çok değişik faktörler rol oynamıştır. Bunlar arasında Hindistan-Avrupa ticaretinin Fatimîler'in marifetiyle Kızıl Deniz'e kayması, askerlerin maaşını ödemek için uygulanan askerî ikta sisteminin tarımı tahrip etmesi, değişik dinî ve etnik menşelerden gelen unsurlardan oluşan ordu içinde disiplinin sağlanmasında karşılaşılan problemler, toplumdaki dinî anlayış ve mezhep farklılığının, özellikle Bağdatta, yer yer çatışmalara dönüşmesi sayılabilir. Diğer bir önemli sebep de, benzeri birçok hanedanda görüldüğü gibi, Büveyhîler'in, ülke topraklarını hanedan üyelerinin müşterek malı sayan anlayışın etkisinde teşekkül eden bir devlet yapısına sahip olmalarıdır. Büveyhî hanedanı, esasen, kuruluş şartları gereği üç kardeş tarafından üç ayrı şube olarak tesis edilmişti. Kurucuların sahip olduğu dostluk ve dayanışma ruhundan uzak olan sonraki Büveyhî hanedanı mensupları, bu dayanışmayı genellikle sürdürmemiş ve birbirleri ile sürekli savaşmışlardır. Bu savaşlar, kaynak ve insan kaybına yol açtığı gibi, devlet kurumlarında da yozlaşmaya neden olmuştur. Şu kadar var ki Büveyhî emirlerinin hâkimiyet ve üstünlük için mücadele etmeleri, Abbasî halîfesine hareket alanı açan ve onun önemini bir dereceye kadar artıran bir unsur olmuştur. Çünkü bu mücadelelerde Abbasî halîfesi taraflar arasında hakem

rolünü üstlenebilmiş ve inisiyatif kullanabilmiştir ki, bu durumu Büveyhîler'in güçlü zamanında görmek mümkün değildir.³³ Mücadele eden taraflardan biri, halîfenin desteğini kazanması durumunda, rakibinin bir adım önüne geçebilmekteydi. Diğer taraftan yukarıda isimleri geçen iki halîfenin zamanında bazı Büveyhî emirleri, hilâfet merkezi Bağdat yerine, Şiraz'da ikamet etmeyi tercih etmişlerdir ki,³⁴ bu da halîfenin daha rahat hareket etmesinde bir faktör olarak kabul edilebilir.

Dışta meydana gelen gelişmelere gelince, bunlar, Gazneliler ile Selçuklular'ın İslâm dünyasının doğusunda birbirlerinin ardından büyük siyasî ve askerî güçler olarak ortaya çıkmalarıdır. Gazneliler'in 389/998-999'da Horasan'a hakim olmaları, yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Gazneliler, Büveyhîler ile münasebetlerinde ister barışçıl ister hasmâne bir tutum içinde bulunsunlar, her iki durumda da, Abbasîler için önemli olduklarını göstermişlerdir. Enerjilerini daha ziyade Hindistan üzerine yönelttikleri büyük askerî hareketlerde harcamaları sebebiyle uzun bir dönem (yaklaşık otuz yıl) Büveyhîler ile bir çatışma içine girmeyen Gazneliler, tarih sahnesine çıktuktan itibaren takip ettikleri siyasî-dinî politika ile Abbasî halîfeleri için büyük bir destek teşkil etmişlerdir. Her şeyden önce Gazneliler ile birlikte hilâfetin Horasan bölgesiyle o zamana kadar devam eden çarpık ilişkisi düzelmiş ve fiilen iş başında bulunan Abbasî halîfesi bu bölgede resmen tanınmıştır. Şöyle ki, Abbasî hilâfetine samimiyetle bağlı olan Samanîler, gerek Büveyhîler'in ortaya çıkıp hilâfet merkezine hakim olmalarını hazmedememeleri ve gerekse bu hanedanın İran kolu ile uzun bir zaman mücadele etmeleri yüzünden, hilâfet merkezi Bağdat'la olan münasebetlerinde bir takım değişikliklere gitmişlerdi. Samanîler, Bağdat'ta fiilen iş başında bulunan halîfe yerine, hal edilmiş veya ölmüş bir Abbasî halîfesine bağlılık göstermişlerdir ki bu durum, her ne kadar kuramsal olarak onların ihtiyacını karşılasa bile, hilâfet için fiilî bir anlam taşımıyordu.³⁵

³³ Cl.Cahen, "Buwayhids or Bîtyids", EI2, I, 1355

³⁴ Örneğin Bahâü'd-Devle ile Sultânü'd-Devle 389-409/998-1018 yılları arasında Şiraz'da ikâmet etmişlerdi. Bkz., Hâmid el-Ğuneym, *el-Alâkâtü'l-Arabiyye*, Kahire 1971, s.167.

³⁵ Bkz., Siddiqî, s.57-58.

Gazneli Mahmud (388-421/998-1030) zaferden sonra fiilen hilâfet makamında bulunan halîfe el-Kâdir'in ismini hutbelerde okutarak onu Abbasî halîfesi olarak tanıdığını açıkça göstermiştir.

İkinci olarak, Gazneliler gerek hanedanın menfaati ve gerekse dinî anlayışları sebebiyle, Abbasî hilâfetine verdikleri önemi her fırsatta ortaya koymuşlardır. Gazneli Mahmud, Horasan'ı ele geçirdikten hemen sonra Abbasî halîfesi el-Kâdir'e gönderdiği mektupta³⁶ Samanîler karşısında kazandığı zaferi bir zamanlar Emevî gaspçılar karşısında Abbasî güçlerinin kazandığı zafere benzetmiş ve âdeta onunla özdeşleştirmiştir. O, halîfe el-Kâdir adına hutbe okutmak maksadıyla Samanîlerle savaştığını bildirmektedir. Bundan sonra da Gazneli Mahmud'un değişik vesilelerle, özellikle de Hindistan'da kazandığı zaferlerden sonra gönderdiği bağlılık ve hürmet ihtiva eden mektupları³⁷ vasıtasıyla, hilâfet ile sıkı münasebetlerini ve böylece Bağdat'a olan desteğini sürdürmüştür. Bu mektuplarda Gazneli Mahmud'un kendisini "Abdü Emiri'l-Mü'minîn"(Mü'minlerin emirinin kölesi) olarak vasıflandırması ilginçtir. Halifeye samimiyetle bağlı olduğunu izhar eden böylesine güçlü bir müttefikin halîfe el-Kâdir'de hilâfeti canlandırma yönünde bir heyecan meydana getirdiği söylenebilir.

Üçüncüsü, Gazneliler, Hindistan'da genişleme ile meşgul iken, Fatımîler karşısında, Abbasîler gibi, menfi duyarlılık göstermek suretiyle de Abbasî hilâfetine olan desteklerini ortaya koymuşlardır. Büyük bir propaganda faaliyeti içerisinde bulunan Fatımîler'in Gazneliler'i kazanma çabaları boşa çıkartılmıştır. Hatta o kadar ki, Gazneliler, belki de maddî ve askerî güç bakımından Fatımîler karşısında son derece zayıf bir durumda bulunması sebebiyle Abbasî halîfesinin içine düştüğü kuşkucu tutumu bertaraf etmek ve

³⁶ Hilâl es-Sâbî, *Târîh*, The Eclipse of Abbasid Caliphate III (içinde), nşr., H.F.Amedroz ve D.S.Margoliouth, London 1921, 341-343 (mektubun tam metni).

³⁷ İbnü'l-Cevzî bu mektupları gönderildikleri yıllara göre kaydetmektedir. Bkz. *el-Muntazam*, VII, 256 (402 yılı), VII, 262 (403 yılı), VII, 292-293 (410 yılı), VIII, 12-13 (414 yılı), VIII, 16 (415 yılı), VIII, 22 (416 yılı); VIII, 29 (418 yılı), VIII, 38 (420 yılı). Ayrıca bkz., İbnü'l-Esîr, IX, 350 (416 yılı).

sadakatleri konusunda kendisini ikna etmek mecburiyetini bile hissetmişlerdir.³⁸

Dördüncüsü, Gazneliler'in kendi ülkelerinde Sünnî merkezli bir siyâset takip ettikleri anlaşılmaktadır. Gazneliler mutedil Şîilere müsamahakâr davranmakla beraber, 'aşırı' Şîilere yani İsmailîler, Revâfiz ve Batınîler'e göz açtırmamışlardır.³⁹ Gazneliler'in bu siyâseti, Abbasî halîfesinin Bağdat'ta ileride söz edeceğimiz dinî politikası ile paralellik göstermektedir. Bir başka ifade ile halîfelerin Ehli Sünneti savunma siyaseti çerçevesinde attıkları adımları, Gazneliler, kendi ülkelerinde uygulamaya koymuşlardır.

Beşincisi, Büveyhîler ile barışçıl münasebetler içerisinde buldukları dönemde sürekli gelişen ve genişleyen bir güç olarak Gazneliler'in, Büveyhîler için bir tehdit olduğu muhakkaktır. Zîra Büveyhîler, ellerinde bulundurdukları Abbasî hilâfetine baskıyı artırdıkları takdirde, onu destekleyen Sünnî Gazneliler'e halîfeyi kurtarmak için bir bahane vermiş olurlardı. Bundan dolayı Gazneliler'in ortaya çıkışının Büveyhîler karşısında Abbasî halîfesinin konumunu kuvvetlendirdiğini ve hilâfetin içine düştüğü olumsuz durum karşısında tavır almada ona şevk ve cesaret verdiğini kolaylıkla söyleyebiliriz.

Gazneliler, Hindistan üzerindeki askerî seferleri ve doğudaki genişlemeleri belirli bir olgunluğa ulaştınca, batıya, Büveyhî topraklarına bir askerî sefer düzenlediler. Hilâfetin Şîilerin elinden kurtarılması, Sünnîliğin 'sapık mezhepler' karşısında müdafaası, onların, askerî hareketlerini meşrulaştırmaları için yeterli sebeplerdi. Böylece Büveyhîler ile hasmâne münasebetlerin başladığı bu dönemde Gazneli Mahmud, Büveyhîler'in Rey ve Cibâl (Kuzeybatı İran) şubesi üzerine hücumla geçerek onu ortadan kaldırdı (420/1029). Halîfeye gönderdiği fetihnamede 'aşırı' Şîi-Karmatîler, Batınîler ve Mu'tezile mensuplarının nasıl tenkil edilip cezalandırıldığını ve Ehli Sünnetin zafer kazandığını anlattı. Gazneli Mahmud, diğer taraftan, Gazne'ye dönerken, bölgenin idaresini oğlu Mes'ûd'a verdiğinde, hilâfeti Büveyhîlerin elinden kurtarma niyetini taşıdığını düşündürecek şekilde, ona Büveyhîler'in

³⁸ C.E.Bosworth, "The Imperial Policy of the Early Ghaznawid", The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia,(içinde), London 1977, s.60-61.

³⁹ C.E.Bosworth, "The Imperial Policy", s.58-59.

elinde kalan diğer bölgeleri de fethetmesi emrini verdi. Mes'ûd, Kâkûyîler'in elinde bulunan eski Büveyhî topraklarını, Hemedan ve İsfahan'ı ele geçirdi. Artık Irak'a komşu konumuna gelen Gazneliler, batıdaki siyasî durumu etkileyecek önemli bir siyasî aktör olmaya adaydı.⁴⁰

Gerçekten de kısa bir süre sonra Sultan Gazneli Mahmud'un ölümü üzerine tahta çıkan Sultan Mes'ûd (421-432/1030-1040)'un, Gazneli devletinin edindiği yeni konuma uygun olarak, batıdaki siyasî yapıyı yeniden şekillendirecek bir siyaset üzerinde düşündüğü anlaşılmaktadır. Onun Büveyhîler'in varlığına tamamen son vererek hilâfet merkezinin kurtarılması, İslâm sınırlarına saldırılarını artıran Bizanslılar ile savaşılması ve ayrıca Fatımîlerle mücadeleyi içeren yeni amaçlar belirlediği ve bunları gerçekleştirme konusunda istekli olduğu anlamına gelen tarihî kayıtlarla karşılaşmaktayız.⁴¹ Ne var ki, Gazneliler sözü edilen hedefleri gerçekleştiremediler; fakat bir başka Türk devleti olan Selçuklulara bunları âdeta miras bıraktılar. Bundan dolayı, Horasan ve batı İran'daki topraklarda Gaznelilerin yerini Selçukluların alması, Abbasî hilâfeti açısından, niyet ve amaçlar bakımından hemen hemen aynı olan iki gücün yer değiştirmesinden başka bir şey değildi denilebilir. Nitekim bu amaçlar Selçuklular tarafından gerçekleştirilmiştir. Gazneliler karşısında Dandanakan'da Selçuklular'ın zafer kazanması(431/1040) ile Horasan'dan başlayan yürüyüş, batıya doğru emin adımlarla devam etti ve nihayet Tuğrulbey (429-455/1038-1063)'in 447/1055'de Bağdat'a girişiyle en yüksek noktasına ulaştı. Önce Irak Büveyhîleri, bir kaç yıl sonra da Fârs Büveyhîleri ortadan kaldırıldı.

İşte yukarıdan beri ortaya koymaya çalıştığımız gibi, bir taraftan Büveyhîlerin zayıflama sürecine girmesi, diğer taraftan da Gazneliler ve Selçuklular'ın büyük siyasî-askerî güçler olarak ortaya çıkmaları, Abbasî halifeleri el-Kâdir ve el-Kâim'i, bu üç hanedan arasında dengeli ve dikkatli bir

⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, VIII, 420 v.d.; İbnü'l-Esîr, IX, 420; Muhammad Nâzım, *The Life and Time of Sultan Mahmûd, of Ghazne*, New Delhi 1971, s.80-85; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s.43-44.

⁴¹ el-Beyhakî, Ebü'l-Fadl Muhammed b. el-Hüseyn, *Târîhü'l-Beyhakî*, Arapçaya çev., Yahya el-Haşşâb ve Sâdık Neşet, Beyrut 1982, s.80, 81, 82; C.E.Bosworth, "The Imperial Policy", s. 73 v.d.

politika izleyerek, seleflerine göre daha etkili roller üstlenmeye, inisiyatif kullanmaya ve hilâfeti içinde bulunduğu kötü durumdan olabildiğince kurtarmak için çaba sarf edip mücadele etmeye sevketti. Bu mücadele sürecini, M.Kabir'in dediği gibi, Gazneliler'in 389/998-999'da Horasan'a hakim olmalarından Tuğrulbey'in Bağdat'a girdiği 447/1055 yılına kadar geçen yaklaşık altmış yıl ile sınırlamak mümkündür.⁴²

Bu dönemde iş başında bulunan halîfelerin seleflerine göre daha etkin olmaları ve onların hilâfet krizi ile mücadele çabalarının tam olarak ne anlama geldiğini anlamak için, devrin bazı olgularının altını çizmek gerekmektedir. Bir kere aşırı edilgen durumlarından kurtulan halîfeler, daha önce işaret edildiği gibi, rakip Büveyhî emirleri arasındaki mücadelede bir dereceye kadar hakem rolü üstlenerek prestij ve itibar elde ettiler; üstünlük için mücadele eden Büveyhî emirlerinden biri, halîfenin desteğini kazanmışsa rakibinden bir adım öne geçmekteydi. Halîfenin bu hakem konumu bazen de Irak'daki Büveyhî emirinin Türk askerleri üzerindeki gücü sarsıntıya uğradığında, emir ile askerler arasında söz konusu olmaktadır.⁴³ İkinci olarak bu iki halife, Büveyhî yöneticilerinin tecavüz ve oldubittilerine karşı mukavemete geçerek, ellerinde tuttıkları bazı sorumlulukları korumuşlar ve kullanamadıkları bazı hakları tekrar ellerine geçirmişlerdir. Halîfe el-Kâdir'in ilk ciddi mukavemeti, 394/1003-1004 yılında, Büveyhî emiri Bahaü'd-Devle(379-403/989-1012)'nin devletin hukuk sisteminin başına Hz.Ali soyundan bir Şîiyi tayin etmesi ile ortaya çıkmıştır. Bahaü'd-Devle, Şîa-İmâmiyye'ye mensup olan Ebû Ahmed el-Mûsevî (400/1009-1010)'yi hac emirliği, mezâlim divanının yönetimi ve daha da önemlisi başyargıçlık/kâdilkudatlık makamına tayin etmiş, fakat halîfenin şiddetli protestosuna maruz kalınca yargı yönetimini onun elinden almaya mecbur olmuştur. Böylece halîfe İslâm dünyasının bir

⁴² Mafizullah Kabir, "The Relation", s.237.

⁴³ İbnü'l-Esîr, (IX, 455) 428/1036-1037 yılında, halîfe el-Kâim'in, Irak Büveyhî emiri Celâlü'd-Devle ile Fârs Büveyhî emiri Ebû Kâlicâr arasındaki düşmanlığa son verip taraflar arasında sulhun sağlanmasına aracılık ettiğini kaydetmektedir. Halîfenin isyancı askerler ile Büveyhî emiri Celâlü'd-Devle arasında 419/1028'de ortaya çıkan problemin çözümündeki hakem rolü için bkz., İbnü'l-Cevzî, VIII, 35.

kısımında Şîa hukukunun uygulanmasını engellemiştir.⁴⁴ Büveyhîler döneminde ilk defa halîfe el-Kâdir, halefini belirleyip tayin etme imkânını elde edebilmiştir. Ona gelinceye kadar bu dönemdeki bütün Abbasî halîfeleri, Büveyhî emirleri tarafından belirlenmişti. Halîfe 391/1000-1001 yılında oğlu Ebü'l-Fadl'a veliahd olarak bîat aldı ve kendisine "el-Ğalib billâh" lakabını verdi. Hutbelerde veliahdın adının halîfeden sonra zikredilmesi için bütün eyaletlere talimatlar gönderildi. Gazneliler derhal hutbelerde ve sikkelerde veliahdın adına yer verdiler.⁴⁵ Fakat el-Ğalib billah, babası hayatta iken, 410/1019-1020 yılında ölünce⁴⁶ halîfe el-Kâdir yine veliahdını kendi iradesi ile belirledi. O ölümünden hemen önce 421/1030 yılında bir diğer oğlu olan Ebû Ca'fer Abdullah'a veliaht olarak biat aldı. Kendisine "el-Kâim bi Emrillâh" lakabı verildi.⁴⁷ Kâdir'in ölümü üzerine (422/1030-1031) el-Kâim, problemsiz bir şekilde hilâfet makamına geçti⁴⁸

Halîfe el-Kâim de babasının izinden gitti. O da sorumluluğunda bulunan yargı sistemine bir başka Büveyhî emirinin müdahalesine mukavemet etti. Büveyhî emiri Celâlî'd-Devle (416-435/1025-1044), 427/1035-1036 yılında vezir Ebü'l-Kâsım İbn Mâkûlâ'yı kusurlu görüp hapsedtikten sonra, vezirin kardeşi ve aynı zamanda kâdilkudât olan Ebû Abdullâh İbn Mâkûlâ'yı görevinden el çektirip sorgulamak istedi; halîfe el-Kâim, himayesine sığınan bu başyargıcı savundu ve onun siyasî bir tasarrufta (tasarruf sultânî) bulunmadığını söyleyerek, kendi yetki alanında bulunan bu kuruma müdahaleyi önledi.⁴⁹ Büveyhîler devrinde halîfeler, işaret edildiği üzere, mâliye ve vergiler üzerindeki hakimiyetini kaybetmişlerdi. Fakat İbnü'l-Cevzî (597/1200) ve İbnü'l-Esîr (630/1232)'in verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, belki de sadece Irak'ta, ehli kitaptan toplanan cizyenin (cevâlî) halifenin

⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, VII, 226-227; D.Sourdel, "Al-Kâdir Bi'llâh", EI2, IV, 378.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, VII, 215; İbnü'l-Esîr IX, 165; Boswort, "The Emperial policy", s.63. el-Kâdir'in veliahdının adını ihtiva eden bazı Büveyhî sikkeleri de bize kadar ulaşmıştır. Bkz., İbrahim ve Cevriye Artuk, I, 339 (Bağdat 409 yılı), 340 (Şiraz 404 yılı).

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, IX, 311.

⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, VIII, 47-48; İbnü'l-Esîr IX, 409-410.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, VIII, 57-58; İbnü'l-Esîr IX, 414.

⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, VIII, 89.

hazinesine gitmesine müsaade edilmiş ve bu konuda bir müdahalede bulunulmamıştı. Fakat 434/1042-1043 yılına gelindiğinde, Büveyhî emiri Celalü'd-Devle, malî sıkıntı içinde bulunduğundan, halîfenin bu imtiyazını ortadan kaldırmak istemiş ve cizyeyi kendi hazinesinde toplamıştır. Cizye meselesi halîfe ile emir arasında ciddi bir krize sebep olur. O kadar ki halîfe, mahallî emirlere ve kadılara mektuplar göndererek, hazırlık yapmalarını, zirâ kendisinin Bağdat'tan ayrılma niyetinde olduğunu bildirir. Halîfenin Bağdat'tan ayrılmasına lüzum kalmaz. Çünkü Büveyhî emiri, halîfenin bu kesin tavrı karşısında geri adım atmak zorunda kalır. Müteakip yıl, (435/1043-1044) halîfenin memurları cizyeyi toplamaya başlarlar.⁵⁰ Bu târih, Selçuklular'ın, Horasan, Harzem, Cürcan ve Taberistan'dan sonra, batıya yürüdükleri bir zamana tesadüf etmektedir. Nitekim Tuğrulbey, kuzey-batı İran'daki Rey'e 434-435/1042-1044 yılında girmiştir ki, Selçuklular'ın bu problemin çözümünde etkili oldukları düşünülebilir.⁵¹

Halîfe el-Kâim'in, halîfelerin kaybettiği yaptırım gücünün bazılarını geri alma konusunda bir dereceye kadar başarılı olduğu gözükmektedir. Siyasî icradan el etek çekmelerinden beri halîfelerin kâtipleri, emirlerin ise vezirleri vardı. el-Kâim bu durumu değiştirmeye çalıştı ve başlangıçta "Amidü'r-rüesâ" ve "Reîsü'r-rüesâ" gibi iddialı lakaplar vererek kâtiplerinin konumunu yükseltti.⁵² Ardından da, 443/1051-1052 yılında, kâtiplerinden biri olan Reisü'r-rüesa İbnü'l-Müslime (Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyn)'ye "Cemâlü'l-verâ şerefü'l-vüzerâ" unvanını verdi ve böylece onun sadece bir katip değil, aynı zamanda vezir olduğunu göstermiş oldu. Hanbelî mezhebine mensupken muhtemelen Şafîliğe dönen vezir İbnü'l-Müslime (450/1058), artık Büveyhî emirinin iyice tâkatten düşmesinden de yararlanarak Bağdat'ta önemli siyasî-dinî roller üstlendi. Hatta onun Büveyhîler'in Türk komutanlarından yarı isyan halindeki Besâsirî ile giriştiği mücadelenin, Tuğrulbey'in Bağdat'a gelişini çabuklaştırdığı belirtilir. Henüz sebepleri tam olarak bilinmemekle beraber, Tuğrulbey'in Bağdat'a davet edilişinde İbnü'l-Müslime'nin rol aldığı

⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, VIII, 113-114, 116; İbnü'l-Esir, IX, 511.

⁵¹ İbnü'l-Esir, IX, 507.

⁵² İbnü'l-Cevzî, VIII, 175, 127.

söylenir.⁵³ Son olarak, Kâim'in de, babası gibi, halefini kendi iradesi ile belirlediğini kaydetmek gerekir. O, 440/1048-1049'da, oğlu Ebü'l-Abbâs Muhammed'i "Zahîrüddîn" lakabı ile veliaht (Veliyyü ahdi'l-Müslimîn) tayin etti ve onun adını hutbelerde okuttu.⁵⁴

Hilâfetin yaptırım gücünün artırılmasına ilişkin adımların atıldığı bu dönem, aynı zamanda, gerek Şîî Büveyhîler ve gerekse Şîî-İsmailî Fatımîler'in meydan okumasına maruz kalan Sünnîliğin müdafaası ve başta Şîa ve İsmâiliyye olmak üzere diğer 'sapık' mezhepler ile mücadeleyi amaçlayan girişim ve çabalara şahitlik etti. Halîfeler, Büveyhîler zamanında uzun bir zaman, korumakla yükümlü oldukları Sünnî inancı müdafa edememişlerdi. Büveyhîler her ne kadar Sünnîler üzerinde planlı bir baskı kurmamış olsalar da onların sayesinde Şîî inancın değişik tezahürleri toplumsal hayatta ve Sünnî hilâfetin merkezinde uygulanmaya başlanmıştı.⁵⁵ Diğer taraftan, daha önce belirtildiği gibi, Fatımîler büyük bir propaganda teşkilatı ile İslâm dünyasının dört bucağında faaliyette idiler. Siyasî ve askerî güçlerle teçhiz edilmiş Şîîliğin bu durumunun toplumun Sünnî dokusunu ilerde nasıl etkileyeceği meçhuldü. Halîfelerin Sünnîliğin savunulmasını üzerlerine almaları, Şîa'nın değişik kolları ile meydan okumasına maruz kalması sonucu iyice duyarlı hale gelmiş Sünnî toplum nazarında hilâfetin prestijini artıran önemli bir faktör olabilirdi.

Şimdi yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız hilâfet ve Sünnîlik lehine gelişen olumlu târihsel şartlardan istifadeyle halîfe el-Kâdir ve el-Kâim zamanında başlatılıp Selçuklular devrinde hızlanarak devam eden ve kimi

⁵³ İbnü'l-Cevzî, VIII, 127, 151; İbnü'l-Esîr, IX, 530; Cl.Cahen, "Ibn Al-Muslima", EI2, III, 891.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, VIII, 137; İbnü'l-Esîr, IX, 552.

⁵⁵ Büveyhîler'in ortaya çıkışı ile Şîîler, Sünnî Abbasi topraklarında daha önce zaman zaman karşı karşıya kaldıkları bir takım baskı ve sınırlandırmalardan kurtuldular. Diğer taraftan onlar, Şîî Büveyhî iktidarının gölgesinde, toplumsal hayatta önemli bir görünürlük elde ettiler ve bu çerçevede, "Ğadîr Hum" ve "Aşûre" gibi bir takım bayram ve anma merasimleri, farklı ezanları ve diğer bir takım sembolleriyle cemiyette boy gösterdiler ve Sünnîlerle çatışmaya girmekten çekinmediler. Bkz. Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.203 v.d.; Ahmet Güner, s.125 vd.

yazarlarca “Sünnî Canlanma”(Sunnî Revival)⁵⁶ kimilerince de “Sünnî Yenilenme” (Sunnî Restoration)⁵⁷ diye atıfta bulunulan bu çabaları, kaynaklar çerçevesinde ve Büveyhîler devri ile sınırlı olarak ele alalım.

Sünnîliği savunma süreci, öyle anlaşılıyor ki, Şiîler ile Sünnîler arasında süregelen fakat Büveyhîler devrinde yoğunlaşan mezhep çatışmalarında Şiîlerin Sünnî inanca açıkça aykırı düşen bir kısım hareket ve uygulamalarına tavır alma şeklinde başlamıştır. Önceki halifeler, bu gibi konularda kayıtsız kaldıkları halde, Halîfe el-Kâdir 398/1007-1008 yılında, Şiîlerin ibadet ettikleri Berâsa camiinin yağmalanması sonrasında meydana gelen çatışmalar sırasında, Şiîlerce ortaya çıkarılan sözde “İbn Mes’ûd Kur’ânı” ile ilgili olarak duruma müdahale etti. Halîfe tarafından kadılar, hukukçular ve eşraftan (Hz.Peygamber soyundan gelenler) oluşan bir komisyon kuruldu ve Ebû Hâmid el-İsferâyinî (406/1015-1016) ve diğer hukukçuların fetvası ile bütün Mushaflara aykırı ve muhalif sayılan “İbn Mes’ûd Kur’ânı”nın yakılmasına karar verildi. Bu durum Şiîlerin tepkisine yol açtı. Bu arada Kerbelâ (el-Hâir)’da Mushafı yakana (halîfe kastediliyor) lânet ve sebbeden bir Şiî, halîfenin emriyle idam edildi. Halîfe, bu aşamada, çatışmalarda Sünnîleri desteklemek üzere yardımcılar gönderecek kadar işi ileriye götürdü.⁵⁸

Halîfe el-Kâdir bundan sonra hem Abbasî hilâfetini hem de Büveyhîler’i tehdit eden ve etkisi giderek Bağdat’ta hissedilen Fatimî propagandasına karşı bir mücadele başlattı. İbn Mes’ûd’un Kuran’ı ile ilgili olarak çatışmalar sürerken, Bağdat’ın Şiî semtinde (Kerh) bazı kişiler “Ey Hâkim, ey Mansûr!” diyerek Fatimî halîfesi el-Hâkim (386-411/996-1021) lehine nümayişte bulunmuşlardı. Üstelik Fatimîler Irak sınırındaki küçük mahallî devletler

⁵⁶ George Makdisi, Büveyhîler zamanında başlayıp Selçuklular döneminde devam eden bu “Sünnî Canlanma”nın gerçekten neye işaret ettiğini ve asıl anlamının ne olması gerektiğini Selçuklular dönemini merkeze alarak tartıştığı yazısına bu ismi vermiştir. Bkz., *“The Sunnî Revival”*, Islamic Civilisation 950-1150 nşr., D.S.Richards, Oxford 1973 (içinde), 155-168.

⁵⁷ “el-Kâdir” ve “el-Kâim” maddelerinin yazarı da meseleye bu adlandırmayla işaret etmiştir. Bkz., D.Sourdel, *“Al-Kâdir Bi’llâh”*, EI2, IV, 379; *“Al-Kâim”*, IV, 458.

⁵⁸ İbnü’l-Cevzî, VII, 237-238.

üzerinde nüfuz elde etmeye başlamışlardı. Toprakları Anbar ve Kûfe'ye kadar uzanan Musul Ukaylî emiri ve aynı zamanda Şii olan Mu'temidü'd-Devle Kırvaş b.Mukalled (391-442/1001-1050), 401/1010-1011'de, hutbelerde Fâtımî halîfesi el-Hâkim'in adını zikrederek Fatimîler'i tanıdığını ilân etti. Halîfe el-Kâdir derhal Şiraz'da bulunan Büveyhî emiri Bahâü'd-Devle'ye meşhur kelâmcı el-Bâkillânî (403/1012-1013)'yi göndererek bu duruma müdahale etmesini istedi. Esasen Büveyhî emiri olup bitenden son derece rahatsızlık duymuştu. Neticede Ukaylî emiri özür dileyerek hutbelerde yeniden el-Kâdir'in adını zikretti ve Abbasîler'e bağlandı.⁵⁹ Müteakip yıl (402/1011-1012), halîfe, hilâfet sarayında Fatimîler'in iddiaları karşısında Sünnî-Abbasî düşüncesini ortaya koyan bir beyanname hazırlatarak neşretti. Tam metin olarak İbnü'l-Cevzî'nin kaydettiği bu beyanname genel olarak iki ana nokta üzerinde durulmaktadır: Fatimîler'in nesep iddialarının geçersizliği ve onların inanç ve mezheplerinin İslâm'a tamamen aykırı oluşu. İlk olarak, Fatimîler'den "isyancılar" diye söz edilerek, onların Hz.Fatıma'nın soyundan geldiklerine dair iddialarının tamamen yalan olduğu, esasen onların kâfirlerin taraftarı olan Deysaniyye'ye mensup oldukları ve Deysân b.Saîd el-Hurremî'nin soyundan geldikleri söylenmektedir. İnançları konusunda da Mısır'daki Fatimî halîfesi (metinde "nâcim bi Mısır/Mısırdaki ortaya çıkan" şeklinde geçmektedir) ve onun seleflerinin kâfir, fâsık, mülhit ve zındık oldukları, İslâm'ı terk edip onu inkâr ettikleri, Mecûsilik ve Seneviyye'ye inandıkları, namusları mubah kılıp içkiyi helâl saydıkları, kan döktükleri, peygamberlere sövüp sefere lânet ettikleri ve ilahlık (rubûbiyyet) iddiasında buldukları ifade edilmektedir. Beyannâme hem Sünnîliğin değişik kollarına mensup bilginler hem de Şii/İmâmî ve muhtemelen Zeydî bilginler tarafından imzalanmıştır. Yâni 'aşırı' Şîa'ya, İsmâiliyye'ye ve onun siyasî temsilcisi Fatimîler'e karşı Sünnîler ve 'mutedil' Şiiler, bir başka ifadeyle Abbasîler ve Büveyhîler ittifak etmişlerdir.⁶⁰ Halîfe el-Kâdir, Fatimîler karşısındaki duyarlılığını bundan sonra da değişik vesilelerle ortaya koydu. O, eş-Şerîf er-Radî (406/1015-1016'da)'nin Fatimî halîfesini öven ve onu kendisi ile aynı

⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, VII, 247-251; İbnü'l-Esîr, IX, 223.

⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, VII, 255-256; İbnü'l-Esîr kısaca olaya işaret eder: *el-Kâmil*, IX, 236. Ayrıca bkz., D.Sourdel, "Al-Kâdir", EI2, IV, 378.

nesepten gösteren bir şiir kaleme aldığı haberini alınca, hemen duruma müdahale etti. eş-Şerîf er-Radî, Hz.Peygamber soyundan, Büveyhî devletinde etkili Şiû/İmâmî bir aileye mensuptu ve aynı zamanda Nikâbetü'l-Aleviyyîn ve hac emirliği gibi yüksek görevler üstlenmiş, toplumda etkili bir bilgin ve şairdi. Böyle önemli bir şahsiyetin şiirinin tedâvülü zararlı sonuçlar doğurabilirdi. Sorgulamada eş-Şerîf er-Radî böyle bir şiiri yazmadığını söylemiş ve Bâkillânî ve Ebu Hâmid el-İsferâyînî gibi bilginlerin huzurunda buna dair yemin etmiştir; fakat Fatimî ajanları (dâ'î/dü'ât) ile Fatimîler tarafından 'kandırılmış' bazı Deylemlilerden korktuğunu söyleyerek, teklif edildiği halde, söz konusu şiirin bir benzerini Abbasî halîfesi için kaleme almayı reddetmiştir.⁶¹

Fatimîler ile ilgili bu faaliyetlerinden sonra, halîfe el-Kâdir'in, 'gerçek inancın', yani Ehli Sünnet'in, diğer bir çok mezhebe karşı desteklenmesi ve savunulması işini üzerine aldığı görülmektedir. Halîfe ilk önce İbnü'l-Cevzî'nin "el-Kâdir'in Bidatçilerden Tövbe Alması" başlığı altında kaydettiği faaliyeti ortaya koyar. O, 408/1017-1018'de Mu'tezile mezhebine mensup Hanefî hukukçularından (Fukahâü'l-Mu'tezile el-Hanefiyye) tövbe etmelerini istedi. Bu Mu'tezilî-Hanefîler, Mu'tezile'den rücu ettiklerini ve bu mezhepten beri olduklarını ifade ettiler. Halîfe ayrıca onları, Mu'tezile (i'tizâl), Râfizîlik (rafz) ve İslâm'a muhalif olduğu ileri sürülen kelâm mezhepleri (makâlât) hakkında kelâm, tedris ve münazarada bulunmaktan men etti. Emre uyacaklarına ve muhalefette bulunmaları halinde tenkil ve cezaya çarptırılacaklarına dair kendilerinden imza alındı. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiler ise, ortaya konulan hareketin çok daha kapsamlı olduğunu gösterir mahiyettedir. O, el-Kâdir'in, Mu'tezile, Şîa ve bunların dışındaki mezhep (makâlât) mensuplarından görüş ve inançlarından tövbe etmelerini istediği, bu mezhepler hakkında münazarada bulunmayı yasakladığı ve yasağa uymayanların cezalandırıldığını söylemektedir.⁶² Kaynaklarda, halîfenin

⁶¹ İbnü'l-Cevzî, VII, 281-282.

⁶² İbnü'l-Cevzî, VII, 287; İbnü'l-Esîr, IX, 305. İbnü'l-Cevzî ayrıca Yemînü'd-Devle ve Emînü'l-Mille Ebü'l-Kâsım Mahmûd'un, Emîrü'l-Mü'minîn'in emrine uyararak, Horasan ve diğer bölgelerde Mu'tezile, Râfıza, İsmâiliyye, Karâmîta, Cehmiyye ve Müşebbihe gibi mezheplere mensup olanları, katl, salb, hapis ve sürgün gibi cezalara çarptırdığını,

yargıda görev almak isteyen Hanefî hukukçulara Mu‘tezile’den tövbe etme şartını ileri sürdüğünü gösteren örnekler de vardır.⁶³

Müteakip yıl (409/1018-1019), halîfe el-Kâdir, Ehli Sünnet’in temel akidesini (kitâbu Ehli’s-Sünne) hilâfet sarayında âlimlerin iştirakiyle tanzim edip neşretti.⁶⁴ Bu metin, daha sonra halîfe el-Kâim zamanında, 433/1041-1042 yılında, tekrar ortaya çıkarılıp neşredildiğinde “Kâdirî Akîdesi” (el-İ‘tikâdü’l-Kâdirî) olarak isimlendirilmiştir.⁶⁵

Kâdirî akidesi, bir Müslümanın inanması gereken temel inançları formüle eden, deyim yerindeyse, bir ‘âmentü’dür. Muhteva itibariyle Selef akidesinin temel prensipleriyle Hanbelîlikten alınan bazı inançları ihtiva etmektedir. Mu‘tezile, Şîa ve hatta bazı yönlerden Eş‘arîlik karşıtı bir mahiyet taşımaktadır.⁶⁶ Kâdirî akîdesinde, Allâh’ın birliği, sıfatları, bu sıfatların mecazî değil hakiki olduğu üzerinde durulduktan sonra, îmana yer verilmekte, îmanın tasdik, ikrar ve amelden oluştuğu, itaat ile artıp masiyet ile azaldığı, şubelere ayrıldığı belirtilmektedir. Bu akîde Mu‘tezile’yi karşısına alarak, Allâh’ın kelâmının mahluk olmadığına işaret etmekte ve Allâh’ın kelâmının mahluk olduğunu iddia edenin kâfir ve fâsık olup tövbe etmediği müddetçe kanunun helâl olduğuna hükmetmektedir. Son olarak Kâdirî akîdesi sahabe konusuna değinmekte ve Şîa’yı bütün kolları ile mahkum etmektedir. Sahabenin bütününe sevmenin esas olduğu belirtildikten sonra, Hz.Peygamber’den sonra ümmetin en hayırlısı olan sahâbe içerisinde fazilet ve üstünlük sırası, Hz.Ebûbekir, Hz.Ömer, Hz.Osman ve Hz.Ali şeklinde

onları minberlerden lanetlediğini ve ehli bidatten olan her grubu uzaklaştırıp yörelerinden tart ettiğini ve böylece bunun bir gelenek (sünnet) haline geldiğini kaydetmektedir.

⁶³ İbnü’l-Cevzî (VIII, 25), Hanefî hukukçu Ebû Abdillâh el-Hüseyn b.Alî es-Saymerî’nin, Mu‘tezile’den tövbe ettikten sonra, Kâdirî’l-Kudât İbn Ebi’ş-Şevârib’in önünde şahadetinin kabul olunduğunu (yani şahit/noter olarak görevlendirildiğini) kaydetmektedir.

⁶⁴ İbnü’l-Cevzî, VII, 289.

⁶⁵ İbnü’l-Cevzî, VIII, 109-111.

⁶⁶ D.Sourdrel, “*Al-Kâdir*”, EI2, IV, 378. M.Kabir, halîfenin Kâdirî akîdesini yayınlamakla Eş‘arî doktrinini resmî Sünnî akide olarak ilan ettiğini söyler. Bkz., “*The Relation*”, s.240.

verilmektedir. Hz.Peygamber'in hanımlarına terahhüm etmenin gerekliliği, Hz. Aişe'ye sebbeden kimsenin İslâm'dan bir nasibinin bulunmadığı, Muâviye hakkında hayırdan başka bir söz söylenmemesi gerektiği ve sahabe arasında meydana gelen anlaşmazlıklara karışılmasının doğru olmadığı üzerinde durulmaktadır.

Halîfe el-Kâdir, hayatının son yıllarını da Ehli Sünnetin desteklenip savunulmasına tahsis etti. 420/1029 yılında, Şaban, Ramazan ve Zilkâde aylarında, hilâfet sarayında, Hz.Peygamber soyundan gelenler (eşrâf), yargıçlar, fakihler, vaizler ve zahitlerin katıldığı oturumlarda, katılanların dinleyip işittiklerine dair imza ederek onayladıkları üç bildiri hazırlatarak okuttu. İbnü'l-Cevzî, bildirilerin metinlerini vermek yerine, muhtevalarına işaret etmekle yetinir. Bunların ilkinde Ehli Sünnetin üstünlüğü vurgulanmakta ve Mu'tezile kınanmaktadır. İkincisi de ağırlıklı olarak yine Kur'an'ın yaratıldığına kâil olanları kınayıp onların fâsık ilan edilmesi ile iyiliği emredip kötülükten sakındırmakla ilgilidir. Üçüncüsü ise Şîa ve Mu'tezile karşısındaki Sünnî duyarlılığı dile getirmektedir. Yani Hz.Ebûbekir ve Hz.Ömer'in üstünlük ve faziletleri dile getiriliyor ve Kur'an'ın yaratılmış olduğu inancı kınanıyor.⁶⁷ Son olarak, halîfe el-Kâdir'in, bir taraftan diğer mezheplere karşı mücadelesini sürdürürken, diğer taraftan da, Bağdat'ta Şîi çevrelerden gelen 'aşırı' ihlâllere karşı yaptırım uygulamayı sürdürdüğünü belirtmeliyiz. Nitekim aynı yıl (420/1029), Bağdat'ta Şîiler'in Cuma câmii olan Berâsâ'da hatibin Hz.Ali'yi aşırı sıfatlarla anması ve onun için "ğulüv" ifadelerini kullanması, halîfenin doğrudan müdahalesini gerektirmiştir; hatip görevden alınarak tutuklanmış ve yerine bir Sünnî hatip tayin edilmiştir. Fakat bu Sünnî hatibin de hutbede Şîiler'in hoşlanmadığı bir geleneğe yer vermesi (meselâ muhtemelen Sünnî câmilerde adet olduğu üzere hutbede hatibin kılıcın arkasıyla minbere vurması gibi) ve duada "Allâh'ım! Ali'nin mevlası olduklarına inananları affet" demesi, karışıklıklara ve Şîiler'in hatibe saldırıda bulunmalarına sebep olmuştur. Suçluların cezalandırılması için Bağdat'taki Büveyhî yöneticilerine halîfenin talimat göndermesine rağmen bir sonuç alınamaması sebebiyle, Berâsa camii bir süre tâtil edilmiştir. Halîfe ayrıca bu

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, VIII, 41.

olaylar olurken Berâsa câmiinde toplananları zındık ve kâfir olarak nitelmiş ve câmiyi de Mescid-i Dırar'a benzetmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Şiîler arasında 'aşırılar' mevcuttu. Hatta Fatimî ajanları bu 'aşırılar' Abbasîler'in hilâfet merkezinde fitne çıkarmak için kullanılmaktaydı. Ancak aralarında Şerif el-Mürtezâ (436/1044)'nın da yer aldığı bazı Şiî önde gelenler halîfeye başvurup olup bitenlerin ayak takımından bazı kişilerin başının altından çıktığını söyleyerek af dilemişler ve Berâsa câmiinin faaliyete başlamasına izin istemişlerdir. Halîfe, sonunda, bir hatip atamış ve hutbe okunurken bağlı kalınacak esasları belirlemiştir. Bu çerçevede Şiî önde gelenlerin hatibin hutbeyi Sünnî formülle okumasını anlayışla karşılamaları, yukarıda belirtilen ve tepkiye sebep olan Hz.Ali ile ilgili ifade ve diğer geleneğe karşı çıkmamayı kabul etmeleri son derece ilginçtir. Bu durum, halîfenin artan nüfuzuna işaret etmektedir.⁶⁸

Halîfe el-Kâim, hilâfete geçince, babası el-Kâdir'in Sünnîliği destekleyip müdafaa etme siyâsetini devam ettirdi ve o da temel çizgileri itibariyle babasınınki ile aynı olan bir yol izledi. Bir kere o, Fatimîler'e karşı daha önce baş vurulmayan yeni bir önlemi devreye sokmaya çalıştı ve 427/1035-1036 yılında Fatimî paraları (ed-denânîr el-Mağribiyye) ile muamele yapılmasını yasakladı. Şahitlerin (noterler) bu tür paralar zikredilerek yapılmış satış, kira ve borçlanma sözleşmelerine imza atmamalarını emretti. Bu yeni uygulamanın ne derece etkili bir şekilde tatbik edildiği bilinmemektedir. Fakat İbnü'l-Cevzî, insanların malî işlemlerinde diğer paraları (el-Kâdiriyye, en-Nisâbüriyye ve el-Kâşâniyye) kullanmaya yöneldiklerini söylemektedir.⁶⁹ Müteakip yıl (428/1036-1037) Fatimîler'in Şiîler'in çoğunlukta oldukları Kûfe'de yapılan bir kanal için gönderdikleri para konusu, Kûfe halkının başvurusu üzerine, halîfe tarafından hukukçuların görüşüne sunuldu. Fatimîler muhakkak ki halk arasında sempati toplamak için böyle bir adım atmışlardı. Dolayısıyla konunun siyasî bir yönü bulunmaktaydı. Hukukçular, parayı Müslümanlar için fey, bir anlamda 'kâfir

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, VIII, 41-43, 44-45; İbnü'l-Esîr (IX, 393-394), olaylara kısaca işaret eder.

⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, VIII, 88; İbnü'l-Esîr, IX, 452.

düşmandan' alınan ganimet kabul edip harcanmasında bir beis olmadığına karar verdiler.⁷⁰

el-Kâim, diğer taraftan, Fatimîler ile iş birliği yönünde adımlar atan ve böylece Büveyhîler'in şimdiye kadar uygulaya geldikleri Abbasî yanlısı politikayı değiştirme çabası içine giren Fârs Büveyhî emiri Ebû Kâlicâr (415-440/1024-1048)'a karşı tavrını açıkça ortaya koydu. Gerçekten de adı geçen emir zamanında, Fârs'da, el-Müeyyed eş-Şîrâzî (470/1077-1078) öncülüğünde İsmâiliyye ve Fatimîler adına yürütülen propaganda faaliyetleri hız kazanmış ve böylece İsmâilîlik, bu bölgede, özellikle de Deylemlî askerler arasında, yayılmaya başlamıştı. Ebû Kâlicâr'ın bile gizlice bu mezhebe girdiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Propaganda faaliyetlerinin zaman zaman aleniyet kazanması, Fârs'ın kadısı ile Sünnî halkı arasında büyük rahatsızlık meydana getirmiştir. Daha sonra faaliyetlerine Ahvaz'da devam eden el-Müeyyed, burada inşa ettiği bir mescitte, Fatimîler adına açıkça hutbe okutmuş ve mescidin duvarlarına Hz. Alî'den Fatimî halîfesi el-Mustansır (427-487/1036-1094)'a kadar İsmâiliyye tarafından imam kabul edilen kişilerin isimlerini yazdırmıştır. Ahvaz kadısı sessiz kalmayarak, Fârs ve Ahvaz'daki durumu halîfe el-Kâim'e bildirir. Halîfe derhal harekete geçerek, elçisi (İbn Müslime) aracılığıyla Ebû Kâlicâr'a bir mektup gönderir. O, mektubunda, sözü edilen Fatimî dâisinin hemen yakalanarak elçisine teslim edilmesini istemiş, aksi takdirde yardımcılarında, yani Selçuklular ile Tuğrulbey'den, yardım istemek zorunda kalacağını belirterek, Ebû Kâlicâr'ı tehdit etmiştir. Fârs Büveyhî emirinin Fatimîler ile münasebetlerde farklı bir yol izlemesinin ve daha da ileri giderek İsmâilîliğe girmesinin arkaplanında, büyük bir ihtimalle, değişen siyasî durum vardı. Nitekim Büveyhî emirinin Fatimî daveti karşısında bu yeni tutumunu takındığı yıllarda Selçuklular, Serahs ve Nîsâbûr'u ele geçirmiş (429/1037-1038) akabinde de Horasan'a hakim olmuşlardı (432/1040-1041). Büveyhîler, Selçuklular'ın ilerleyişi karşısında durabilmek için kendilerini destekleyecek bir güce ihtiyaç duymaktaydılar ve bu dönemde Fatimîler'den başka onlara yardım edecek bir güç yoktu. Esasen Selçuklular'a karşı bir işbirliği, Fatimîler'in de yararına

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, VIII, 91.

idi. Fakat Ebû Kâlicâr'ın çaresizlik karşısında yöneldiği Fatimî politikası büyük riskler içermekteydi ve öyle görünüyordu ki, faydası zararından fazla idi. O, hem Abbasî halîfesini hem de topraklarındaki Sünnî çoğunluğu karşısına almaktaydı; bizzat kendi ülkesinde başı derde girebilirdi. Diğer taraftan Bağdat'taki rakibi Irak Büveyhî emiri Celâlî'd-Devle'nin vefat etmesi, hâkimiyetini Irak ve Bağdat'a yayma fırsatını ortaya çıkarmıştı; bu ise halîfe ile iyi geçinmeyi gerektiriyordu. Bütün bunlardan dolayı Ebû Kâlicâr, Fatimî politikasını yeniden gözden geçirme mecburiyetinde kalarak, Fatimî dâisi el-Müeyyed'in faaliyetlerine son verdi ve onu ülke sınırları dışına çıkma mecburiyetinde bıraktı. Bu durum, el-Kâim'in, Selçuklu faktörü ve diğer bazı gelişmelerden yararlanarak Büveyhîler'e dediğini yaptırdığını göstermesi bakımından önemlidir.⁷¹

Halîfe el-Kâim'in Fatimîler ile ilgili olarak kaynaklarda yer alan diğer bir adımı da, babası el-Kâdir'in vaktiyle yaptığına benzemektedir. Halîfenin isteği ile 444/1052'de, hilâfet divanında, Abbâs soyundan gelenler (Abbâsiyyûn), Hz.Alî soyundan gelenler (Aleviyyûn), yargıçlar, hukukçular ve bilginlerin katıldığı bir toplantı düzenlendi; toplantıda bir beyannâme hazırlanarak okundu. Beyannâmede, Mısır'daki Fatimî halîfesi ile seleflerinin nesep iddiaları ve onların Hz.Peygamber, Hz.Alî ve Hz.Fâtıma ile aralarında bağ kurmaları red ve inkâr edilmektedir. Fatimîler, Mecusîler'den Deysâniyye'ye, Yahudiler'den de el-Kaddâhiyye'ye nispet edilerek, İslâm'ın dışında tutulmaktadır. Beyanname çoğaltılarak değişik ülkelere, bölgelere gönderildi ve her tarafa dağıtıldı.⁷²

el-Kâim, Sünnîliği müdafaa sadedinde de faaliyetlerde bulundu. O, el-Kâdir zamanında meydana getirilen daha önce üzerinde durduğumuz resmî Sünnî akidenin, yâni Kâdirî akidesinin, 433/1041-1042'de, yeniden neşrini

⁷¹ el-Müeyyed eş-Şîrâzî, Ebû Nasr Hibetullâh b.Musâ el-Müeyyed fî Dînillâh, *Sîretü'l-Müeyyed fi'd-Dîn Dâ'i'd-Dü'ât*, thk. ve nşr., Muhammed Kâmil Hüseyin, Mısır 1949, s. 16, 43, 54-57, 64 v.d., 68, 72-73, 76 v.d.; İbnü'l-Belhî, *Kitâbu Fârsnâme*, nşr., Le Strange ve R.A.Nicholson, London 1921, s.119. Hasan Müneymine, s. 208-213.

⁷² İbnü'l-Cevzî, VIII, 154-155; İbnü'l-Esîr, IX, 591.

sağladı. Bu akideyi Müslümanların inancı diye niteleyerek, ona muhalefet edenlerin fisk ve küfre girdiğini îlan etti.⁷³

Sonuç olarak diyebiliriz ki, hicrî üçüncü/miladî dokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren güç kaybetmeye başlayan Abbasî hilafeti, toparlanarak eski parlak günlerine dönme yönündeki çabalarında yeterince başarı sağlayamayınca, uzak bölgelerde ortaya çıkan mahallî/otonom hanedanların merkezî bölgelere doğru yayılmasının önüne geçememiş ve böylece hızlı bir düşüş sürecine girmiştir. Değişik aşamalar halinde devam eden bu sürecin sonunda, Bağdat, Şîi Büveyhîler'in eline geçmiş (334/945-946) ve buna bağlı olarak Abbasî hilafeti bir Şîi hanedanın vesayetine girerek, dinî- hukukî nitelikte neredeyse sembolik bir makam haline gelmiştir; artık hilâfet merkezi de dahil olmak üzere, Abbasî hilâfetinin bütün topraklarında siyâset ve yönetim, sözde halîfeye bağlı mahallî emirlerin elinde bulunmaktadır. Yeterince ağır bir bunalıma işaret eden bu duruma, Şîa-İsmâiliyye inancı temelinde İslam dünyasını dönüştürmeyi amaçlayan Fatımîler'in, Mısır'ı ele geçirdikten sonra Bağdat'ı da tehdit edebilecek bir hareket ve atılım kabiliyeti göstermeleri eklenince, Abbasî hilafeti, tarihinin en büyük krizine girmiştir. Fakat Abbâsî halîfeleri, el-Kâdir ve el-Kâim, iç ve dış tarihsel koşullarda meydana gelen değişikliklerden yararlanarak, hilâfeti içinde bulunduğu kriz durumundan mümkün mertebe çıkarmak için değişik teşebbüslerde bulunmuşlardır.

Mâverdî'nin eserini kaleme alırken kalkış noktasını teşkil eden hilâfet krizi ile halifelerin bu kriz karşısındaki tutumlarının mahiyeti, kısaca hilâfet kuramının tarihsel arkaplanı, genel olarak, bundan ibarettir.

Elinizdeki incelemede ortaya konan çerçeve, yazarın hilâfet kuramının tarihî zemini üzerinde önemli ölçüde bir açıklık getirmektedir. Fakat bu durum, yine de bu makalede oluşturulan tablonun, Maverdinin hilâfet kuramının muhtevasına nasıl yansıdığını ve yazarın tarihî serüveninin bu tablodaki yerini ortaya koymayı gereksiz kılmamaktadır. Bundan dolayı bir

⁷³ İbnü'l-Cevzî, VIII, 109 v.d.

sonraki makalede konunun bu yönü ele alınacak ve böylece hilâfet kuramının tarihî arkaplanı daha da belirginleştirilip somutlaştırılmaya çalışılacaktır.

∞